

Anmeldelser

Henning Hansen, Jesper Jakobsen, Caroline Nyvang, Maria Purtoft, Krista Stinne Greve Rasmussen og Maria Simonsen (red.): Boghistorie i Skandinavien. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 421 sider. ISBN: 978-87-7219-708-1. Vejl. pris 399,95 kr.

Et nytt solid bidrag om bokhistorie er utkommet: *Boghistorie i Skandinavien*. Boka er en antologi redigert av syv redaktører, der 15 forskere har bidratt med 14 artikler som viser mye av spennvidden i bokhistoriefeltet. Boka avsluttes med et etterord av Robert W. Rix.

Antologien innleder etter et kort og informativt forord med en riktig god artikkel av Anders Toftgaard, som gir en nyttig oversikt over dansk bokhistorieforskning etter 2005. Dermed fortsetter artikkelen der Ilsøes og Horstbølls tidligere studier av bokens historie i Danmark, stoppet. Antologien kunne med fordel ha inneholdt lignende artikler om henholdsvis svensk og norsk bokhistorieforskning etter 2000 også, siden antologiens nedslagsfelt er angitt å være Skandinavia.

I neste artikkel løfter Katja Gottlieb og Krista Stinne Greve Rasmussen frem Henrik Pontoppidans klassiker *Lykke-Per* og viser den analytiske og kritiske gevinsten av å forholde seg til verkets mange versjoner. De bygger slik videre på noen av hovedpoengene i for eksempel Bjørkøys studier av norsk 1900-tallslitteratur i blant andre doktoravhandlingen *Verkets hviskelek* (2015).

Charlotte Appel har produsert et interessant og grundig arbeid om historien til Morten Hallagers lesebok fra 1791, der hun blant annet har funnet at Hallager selv var den sentrale aktøren i flere av kommunikasjonskretslopets mange ledd.

Kajsa Weber viser hvordan det bokhistoriske feltet kan profitere på innsikter fra oversettelsesvitenskapen når hun studerer oversettelser av religiøs svensk 1500-tallslitteratur og deres samspill med bokproduksjon. Webers bidrag gjør oss oppmerksom på hvor transterritoriell det tidligmoderne bokmarkedet var og hvordan tekstene sirkulerte. Ikke minst er det bevisstgjørende at Webers undersøkelser løfter frem spennet i oversettelsespraksisen: Mens noen oversettelser samvittighetsfullt er oversatt ord for ord, er andre mer å regne som inspirert av kildeteksten. Weber avslutter sågar med en særspennende antagelse som fungerer oppvekkende og dessuten frister til oppfølging: »Det rikliga översättandet, editerandet och kompilerandet gör att vi inte kan förstå bokens livscykel under tidigmoderna tid som en cirkel, utan som en spiral med många armar som

ibland förgrenade sig. En sådan visualisering låter oss också ana att långt flera verk i Skandinavien var översättningar, än vad som tidigare har förmodats« (s. 126).

Kristoffer Schmidts artikkel om Ludvig Holberg som selvforlegger og bokhandler er et høydepunkt i antologien, særlig for den som ikke kjenner forskningen på Holbergs forfatterskap i detalj, siden Schmidt gir en samlet vurdering av Holbergs virksomhet som selvforlegger og slik samler og utdyper tidligere forskningsbidrag fra blant andre Jens Bjerring-Hansen, Camillus Nyrop og Holger Ehrencron-Müller.

Jonas Nordin har kartlagt og sammenlignet utgivelseshistorien til tre storverk – en festbok, en historisk krønike og en topografisk fremstilling – som alle har bidratt til å føre Sverige opp blant Europas kulturnasjon, og hvis betydning for svensk bokhistorie er essensiell.

Anton Jansson skriver om leksikonet som politisk-ideologisk sjanger på tidlig 1800-tall når han introduserer og kontekstualiserer *Staatslexikon* og analyserer de programmatisk uttalelsene i leksikonets forord og innledninger og blant annet viser hvordan leksikonet bekrefter at sensur og sanksjoner ikke bare virker represivt, men også produktivt.

Janicke S. Kaasas bokhistoriske studie av to av de tidligste dansk-norske barnemagasinene, *Ungdommens Ven* og *Avis for Børn*, serverer ny og kjærkommen kunnskap om hvordan opplysningstidens tekster for barn ikke bare hentet impulser fra Tyskland, men også fra England og Frankrike – nærmere bestemt fra det man har kalt spectator-sjangeren. Slik utvider Kaasa den transnasjonale konteksten for den tidlige dansk-norske barnelitteraturen og fanger dessuten opp vekselvirkningen mellom barne- og voksenalitteraturen mot slutten av 1700-tallet. Kaasa dokumenterer hvordan tekstene i barnemagasinene også er preget av maskespill, lekenhet, ironi og parodi, noe som »vitner om en større kompleksitet i opplysningstidens syn på hva som var egnet lesning for barn, så vel som på barns egnethet som lesere« (s. 236).

Henning Hansen har studert funksjonen til og bruken av sognbiblioteket i det sene 1800-tallets Sverige, der bibliotekene fikk en vesentlig betydning for landsbygdas lesere og bidro til demokratisering av bøker og aviser. Hansens undersøkelse viser at selv samfunnets fattigste fikk tilgang på bøker gjennom sognbiblioteket, og det ble en viktig møteplass for to ulike lese kulturer – hva Hansen kaller henholdsvis intensiv og ekstensiv lese kultur (s. 258).

Maria Purtoft bidrar også med en biblioteks- og leserstudie – hun har undersøkt hva som ble lånt og lest ved biblioteket i det norske bygda Grue i perioden 1874–1886. Et verk lånt er ikke nødvendigvis et verk lest. Men Purtoft gir oss ny innsikt i låneaktiviteten og argumenterer for hvordan vi kan vite at boklånene førte til lesning – som når lånere av verk som består av flere bind, også lånte neste bind

i serien straks det foregående ble levert (s. 294). Materialet hun har studert, viser dessuten at bøkene ikke bare ble lest, men også diskutert.

Gunilla Törnvalles bidrag er med materialet botaniske bilder en utypisk bokhistorisk studie, men ikke mindre interessant av den grunn. Törnvall studerer Carl Lindmans *Bilder ur Nordens flora* fra 1901–1905. Det var den første store floraen med fargetrykk utgitt i Sverige. Hun har funnet at de vitenskapelige illustrasjonene er påvirket av en rekke ulike faktorer og aktører, og studien er særlig verdifull fordi resultatet av den kan appliseres på annen faglitteratur av samme tid så vel som utvides til komparative studier av andre nasjoners floraer.

Gunnel Furuland har produsert en interessant og informativ artikkel om billigbokutgivelser i Sverige, og får blant annet poengtert billigbøkens kanskje viktigste funksjon: De bidro til en sosialt sett utvidet lesekrets. Slik minner Furuland om at billigboka ikke bare er et kommersielt fenomen, billigboka har hatt og har også en viktig dannende ambisjon og funksjon. Men billigboka er utsatt i den forstand at den lett leses i filler og kastes, og med den forsvinner dermed lett materielle bevis på etter hvert glemte forfattere, til tross for at de kanskje er blitt mer lest enn mange.

Definisjonen av skandinavisk bokhistorie er generøs i denne antologien. Selv om tittelen avgrenser seg til Skandinavia og redaksjonen i forordet lover »14 svenske, danske og norske bidrag« (s. 10), er nest siste bidrag jammen et bidrag om hvordan utdannelsen av typografer i Romanias statlige trykkeri- og forlagsindustri spilte en viktig rolle i rumensk kulturpolitikk frem til kommunismen falt. Arbeidet er utført av Arina Stoenescus og viser hvordan typografi som semiotisk meningsbærer også kan ha en politisk dimensjon. Slik kan bidraget sikkert ha opplysende overføringsverdi til skandinaviske forhold. Men all den tid antologitittelen peker ut Skandinavia som avgrensning, synes det overraskende at rumenske forhold er inkludert i en studie som ikke er komparativ.

Forbauselsen glemmes imidlertid relativt fort idet man kommer til siste artikkel, for antologien avsluttes med bravur av Karl Berglund som skriver om forfattervermerkets betydning i 2000-tallets svenske krim.

Mottageren av en antologi leser ikke nødvendigvis boka fra perm til perm i ett strekk, men for den som gjør det, blir det påtagelig at syv av de fjorten bidragene siterer og/eller refererer til Robert Darntons kommunikasjonskretsløpsmodell (1982). Det viser jo relevansen av Darntons modell, samtidig som den stadige refereringen til den synes overdreven. Dermed oppstår også manglende samsvar mellom antologiens teoretiske prioriteringer og Webers påstand i antologiens fjerde bidrag om at »Darntons modell är idag inte centrum för bokhistorisk forskning« (s. 113). Antologiens hyppige bruk, eller påkallelse, av modellen tilsier det motsatte. Schmidts artikkel viser også hvordan og hvorfor Darntons modell må brukes med varsomhet – men det gjelder jo enhver teori og modell – slik sett er det like greit at Darnton får

stor plass, siden det grepet fungerer skjerpende på mottagerens kritiske sans. Men bidragene hadde ikke tapt stort på om Darntons opplagte modell var mindre samvittighetsfullt nevnt. Det er knapt noen gevinster å spore av modellen.

Bokas etterord har karakter av å være som en anmeldelse av, eller en festtale for, antologien. Rix presenterer og karakteriserer samtlige bidrag og legitimerer slik deres eksistens, samtidig som de til dels blir kontekstualisert ved at Rix viser til øvrige utgivelser og forskningsbidrag som kan utdype feltet og de utvalgte perspektivene. Kontekstualiseringen er nyttig og fin, og antologien fortjener en festtale. Samtidig gir etterordet på den måten inntrykk av å være uttømmende, siden den autoritativt peker ut viktige bokhistoriske utgivelser som innrammer eller kan utdype antologiens bidrag. Etterordet kunne ha nyansert bedre og slik ha kompensert for det som mangler i antologien. For tittelen *Boghistorie i Skandinavia* er problematisk. Den gir lovnad om at bokhistoriefeltet i Skandinavia blir nærmest uttømmende representert i antologien, selv om det strengt tatt er umulig når det dreier seg om bokhistoriske studier som jo prioriterer empirisk materiale. Antologien er rikholdig, men ethvert utvalg innebærer nødvendigvis at noe er valgt bort. Tittelen lover slik noe den ikke kan holde. Skandinavia i denne antologien rommer dessuten nesten bare Sverige og Danmark, og Sverige trer også i antologien frem som en stormakt, siden halvparten av artiklene handler om svensk materiale. Norge er så vidt representert via én studie av to dansk-norske tidsskrifter og en artikkel om biblioteket i den lille, norske bygda Grue 1874–1886. Det er jo noe, men det er også alt. Holberg er med, og han var riktignok født i Norge, men han var i praksis dansk. Balansen i innholdet kunne altså vært bedre. Man kan få inntrykk av at det ikke foregår bokhistorisk forskning i Norge, eller at norsk materiale ikke er verdt oppmerksomheten. Et bidrag om rumensk bokhistorie fikk derimot plass. Antologiredaktørenes forståelse av hva Skandinavia som helhet har å by på innen feltet, er dermed snever.

Snever er også antologiens prioritering av kjønn. Det er stort sett menn det handler om. Nå har mannlige aktører til tider riktignok vært mer synlige. De var nok også i flertall i de århundrene som får mest oppmerksomhet i antologien. Desto større er grunnen til å anstrenge seg for å vurdere og undersøke om det virkelig var slik. Antologien sementerer inntrykket av at Skandinavias kvinner knapt har skapt bokhistorie. Det er det også lett å anta. Men jeg tror vi ennå har en del uoppdaget i vente på dette området. Her kunne antologien ha gått foran og vist vei.

Alt i alt er antologien klart berikende for bokhistoriefeltet. Men det hadde ikke vært vanskelig å legge opp til flere komparative studier som utvidet antologiens Skandinavia. Eller pekt til flere lignende eksempler eller studier som enkelt kunne ha utvidet bidragene i det minste. Ei heller hadde det vært vanskelig å finne flere

norske forskere som kunne ha bidratt med andre og komparative eksempler som ville vist andre deler av Skandinavias bokhistorie – det er mange å velge blant, for eksempel Aina Nøding, Ståle Dingstad, Kamilla Aslaksen, Giuliano D’Amico, Ruth Hemstad, Narve Fulsås, Anne Birgitte Rønning, Karin Kukkonen, Inga Henriette Undheim, Tore Rem, Ellen Krefting og undertegnede. Med det sagt, det er god spredning i innholdet når det gjelder variabler som sjanger og epoke og bidragsytternes kjønn, og det som er inkludert, viser mange av bokhistoriens muligheter. Og de er det bare å juble for.

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy

Jonathan Adams: Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden. Volume I: A cultural investigation. Volume II Texts and bibliography. Berlin/Boston: de Gruyter, 2023. 1192 sidor. ISBN: 978-3-11-077566-2. Vejl. pris 250 euro.

Kunskapen om synen på judar och på det judiska folket under östnordisk medeltid är generellt sett ganska låg. När jag själv arbetat med uppbyggliga texter från svensk medeltid har jag lagt märke till konspiratoriska kommentarer om judar, men som jag uppfattat det har det framför allt varit i berättelser om Kristi korsfästelse. Jag har även vid besök i medeltidskyrkor givetvis lagt märke till hur negativt avbildade judar är på väggarna, men annars inte tänkt så mycket på det. Därför var det med glädjefylld förvåning som jag tog emot beskedet om Jonathan Adams stora verk *Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden*. Adams bok, eller kanske snarare böcker eftersom verket utgörs av två gedigna band, är ett imponerande tillskott till den medeltida idéhistorien. Det första bandet är en rikt illustrerad teoretisk del som Adams kallar *A cultural investigation* (sammanlagt på 555 sidor) medan det andra band utgör en textsamling av 54 östnordiska nyediterade texter från medeltiden som vittnar om synen på judar och judendom i Östnorden under medeltiden. Här möter också översättningar till engelska av samtliga texter i textbandet. Det andra bandet innehåller även en gedigen bibliografi.

Jag vill inleda med att säga att Adams verk är enastående och visar på en grundlig, skicklig och intressant forskning. Ingen som i framtiden kommer att komma i kontakt med den östnordiska medeltida synen på judar och judendom kommer att kunna kringgå Adams innehållsrika verk. På många sätt får man känslan av att

Adams närpå uttömt denna forskningsgren med sin bok. Men på samma sätt så är boken så ambitiös, omfångsrik och späckad med fakta och detaljrikt vetande att det finns risk att det skrämmer bort många läsare. Jag tror att Adams hade vunnit på att dela upp materialet i separata teman och gett ut dem enskilt.

Adams inleder med ett parti om judar och det medeltida Skandinavien och hur den kontinentalkristna synen på judar övertogs av skandinaverna när den nya tron, kristendomen, kom. Ett problem som Adams diskuterar ganska utförligt är hur denna, snarast sydeuropeiska, syn ändå kunde bli så bekräftad i Östnorden när det inte levde några judar i Sverige och Danmark under medeltiden och väldigt få judar reste hit. Östskandinaverna hade sannolikt från början ingen egen uppfattning om judar men ändå tog de emot den kontinentala bilden av judar och judendom som erbjöds dem via främmande skrifter. Så trots avsaknaden av judar i Danmark och Sverige är juden ett vanligt motiv i både konst och litteratur från östnordisk medeltid. Att förklara vad detta beror på är också Adams huvudsyfte med boken, »The main purpose of this book is to describe, present and explain the image of 'the Jew' as it appears in East Norse texts, that is vernacular texts from Denmark and Sweden until 1515.« (s. 19).

Sammanlagt utgår Adams från 54 olika texter tagna från 27 handskrifter och två inkunabler. Källmaterialet är således uppdelat på 11 forndanska böcker, 17 fornsvenska och latinska. Innehållet i dessa texter härrör för det mesta från en kontinental tradition. Texterna är vanligtvis översättningar av populära latinska texter, som t.ex. av det vitt spridna verket *Legenda aurea*. De genrer som undersökts är nästan enbart s.k. uppbyggliga texter som var vanliga i den traditionella kyrkan i dåtidens Västeuropa. En stor del, speciellt av de fornsvenska texterna, är hämtade från en birgittinsk kontext där de blivit översatta från latin av bröder och systrar i Vadstena kloster och ofta bara brukats internt. Men Adams visar på att samma attityder finns i texter skrivna för en bredare publik, t.ex. i postillor och i lekmanahandskrifter, och nådde sålunda ut till folket.

I Adams inledning diskuteras även i vilken utsträckning skandinaver hade träffat på judar under deras resor ner mot kontinenten. Redan under vikingatiden kunde detta ha skett när vissa nordbor tog tjänst söderöver som t.ex. varingar, och under medeltiden bör pilgrimer ha träffat på judar vid pilgrimsresor, t.ex. till det Heliga landet.

Så i de fall nordbor hade egen erfarenhet av möten med judar var det sannolikt från sådana resor. Möjligheten att träffa på judar hemmavid var mycket liten, i stort sett obefintlig. Några judar bodde som sagts troligen inte i Danmark eller i Sverige under medeltiden. Under 1500-talet kan enstaka judar ha kommit in i dessa länder under falska namn, eller så kan det ha funnits judar som blivit döpta och som därför fått tillträde. Den första registrerade juden i Danmark var

Joachim Jøde som vi känner från år 1592, och i Sverige var den första juden sannolikt Gustaf Vasas läkare Philipus Wolf som är omnämnd i ett brev från 1557. Adams tänker sig sedan också möjligheten att judiska handelsresande passerade genom Sverige och Danmark under medeltiden, men det kan inte ha varit vanligt. Officiellt fick inte judar bosätta sig i Danmark förrän 1622, eller i Sverige förrän 1718.

Efter inledningen följer ett avsnitt som handlar om 'språk', bl.a. hur judar benämns i källorna samt hur man talar om deras språk, hebreiskan. Adams inleder med en diskussion om danska och svenska skrivares beteckningar av judar. Dessa kunde bli refererade till som hebréer, israeliter (bara på danska), judar eller judinnor. Dessa benämningar förekommer framför allt bland bibelöversättningar och legendarier. Den negativa attityden till judar blir tydlig när de omnämns som »ovänner«, även om denna term inte är unik för judar. Adams går igenom skrivarnas olika beteckningar mycket noggrant och visar hur termerna används och i vilka verk. Sidorna 69-93 innehåller en spännande diskussion om vilka kollokationer som rör judarna, dvs. vilka verb som »utförs« av judar, vilka adjektiv som beskriver judar och vilka substantiv som sätts ihop med judar. Här får Adams fram vilka fysiska och moraliska attribut och beteenden som kopplades till judar. Detta är ett av bokens starkaste partier.

I avsnittet om språk diskuteras också hur väl man i Norden kände till judarnas språk, hebreiska, under medeltiden. Adams visar att sådana kunskaper kan anas i kommentarer rörande bibelöversättningar eftersom hebreiska är ett av Bibelns originalspråk. Förutom att benämna språket som hebreiska kallas det i vissa källor *juthisk* ('judiska').

Kunskaper om hebreiska kan också skönjas i de medeltida källorna i kommentarer till hebreiska ord. T.ex. förklarar man sådana ord som förekom i gudstjänststritualet, man berättade vad ordet betydde, och i samband med detta var det inte ovanligt att man då också kunde anlägga en negativ attityd till judar och judendom. Adams exemplifierar detta bl.a. genom att återge hur man förklarade ordet *hosianna* som i en dansk predikan, där man samtidigt passar på att nämna att ordet även användes för att håna Kristus av judarna vid korsfästelsen (s. 106).

Det verkar också som medeltidens danskar och svenskar var dåligt insatta i det hebreiska alfabetet. När alfabetet omnämns är detta endast i översättningar från latin, dvs. inte i några originalverk som var författade i Danmark eller Sverige. Någon djupare fakta om de främmande bibelspråken hebreiska och grekiska kan man således inte finna på modersmålen danska eller svenska. Däremot visar Adams i en spännande exkurs (s. 117-127) att sådan kunskap kunde man hitta i latinska handskrifter, vanligen från Vadstena kloster. Just exkursen tycker jag är

en av detta avsnitts mest givande utläggningar. Exkursen är klart avgränsat och hålls ihop på ett naturligt sätt och ger ny kunskap.

Nästa del av boken är så pass givande och intressant att den skulle vara värd att lyftas ut till något eget, t.ex. en längre artikel eller en mindre volym. Avsnittet heter *Identifying »the Jew«* och här visar Adams hur starkt och ihärdigt medeltidens negativa syn på judar framställdes. På ett väldigt utförligt sätt beskriver Adams olika attribut som kopplats till judar. T.ex. Moses horn i pannan som förekommer både i text och bild. Andra kroppsliga attribut som tillförs judar och som Adams diskuterar är rött hår, skägg, rödligt hud och vissa typer av kläder (speciellt s.k. »judehatt« som förekommer i otaliga kyrkomålningar, särskilt i korsfästelsescener). Att juden ges röda färger beror på att färgen röd symboliserade ondska och skuld och därigenom kunde kopplas till de sju dödssynderna. Adams visar mycket övertygande hur inarbetad denna syn var och hur den upprepades både i kyrkomålningar och i texter. Ett speciell attribuering till judar i konsten är att de framställs med en stor och krokig näsa. En sådan näsa var kanske det vanligaste sättet att karakterisera juden under medeltiden rent allmänt. Judar med stora krokiga näsor förekommer t.ex. i många kyrkomålningar. Symboliskt beskriver den krokiga näsan 'de som inte var mäktiga att följa den rätta vägen till Gud'.

Andra attribut som Adams diskuterar är t.ex. att judar ofta framställs med tjocka läppar och att judarna gnisslar eller skär sina tänder. När de talar så skriker eller tjuter de och de spottar gärna.

Judar framställdes hela tiden som annorlunda, och de medeltida texterna berättar gärna om hur »konstiga« de var, t.ex. att de omskar sina pojkar. Omskärelsen är en 3 000 år gammal tradition i judendomen som medeltidens kristna ifrågasatte, bl.a. frågade de sig huruvida Kristus verkligen blev fysiskt omskuren eller inte. Målningar och texter ville verkligen märka ut judarna som något annat, och ibland är det bisarrt. I vissa verk som Adams tar upp antyder man t.ex. att judiska män menstruerade. Denna tanke kom till Danmark och Sverige via översättningar av lärda latinska verk.

En annan ofta förekommande tanke är att judar luktade illa vilket berodde på vad de åt. Judar äter ju som bekant inte fläsk vilket ifrågasattes. Därför blev grisen ett favoritdjur att koppla till judarna för författare och målare. Logiken låg i att eftersom judar vägrade äta fläsk måste det bero på att de var besläktade med grisen på något sätt, och de var trots allt inte kannibaler, de ville inte äta sina släktingar. Adams visar att dödssynderna frosseri och lust ofta förknippas med grisen, därför avbildas judar gärna som sugande på grisens spenar, ätande grisens exkrement, drickande dess urin, eller ibland endast omfamnande grisen.

Bilden av juden som målades upp var verkligen otrevlig och skrämmande, judar framställdes som nästan omänskliga. Dessa kroppsliga attribut och beteenden

som konstnärer och skrivare gav judar markerade att de var annorlunda jämfört med andra människor, dvs. kristna. Och eftersom nordborna inte träffade några äkta judar måste målningarna och berättelserna ha påverkat dem i deras syn på vad en jude var.

Och det var framför allt den judiska mannen man riktade in sig på. I avsnittet om identifieringen av judar under medeltiden visar Adams att judiska kvinnor, i de få texter där de förekommer, ofta framställs som att deras högsta önskan är att bli kristna, men de hålls tillbaka av sina män. Judiska kvinnor är ovanliga i kyrkomålningar där det framför allt är den judiska mannen som framställs negativt.

Adams är skicklig på att hitta texter som för fram det medeltida perspektivet och som stöder hans tolkning. Varje attribut eller företeelse etc. som Adams tar upp belägger han utifrån källor eller målningar. Detta visar på hans stora och imponerande beläsenhet av östnordisk medeltida litteratur och hans breda kunskap om skandinaviska kyrkomålningarna.

Orsaken till den negativa attityden mot judar var att man ansåg att judarna var skyldiga till Jesu död och att Judas förrått honom. Hur dessa tankar förmedlas visar Adams visar med hjälp av medeltida predikningar, passionsutläggningar (särskilt Pseudo-Bonaventuras *Meditationes Vitae Christi*), utläggningar av de femton stationerna som jungfru Maria besökte efter hennes sons död (s.k. stationsandakter) och medeltida böner. Texterna har det gemensamt att de hävdar att judarna spelade en central roll i passionshistorien. Judarnas beteende var monstros och deras hån mot Kristus och hans lidande var något omänskligt. Enligt Adams beskrivs judarna som en antites mot de kristna värderingarna (s. 295). Judarna beskylls för korsfästelsen, för tortyren mot Kristus, det var de som hängde upp Kristus på korset etc. De kristna källorna ställer ofta jungfru Maria som motsats till judarnas ondska, hon blir en symbol för medlidande och empati. Detta var något som folket matades med, både via texter och kyrkomålningar.

Sammanfattningsvis visar Adams sålunda att man ihärdigt trummade ut budskapet att judar och särskilt deras kropp var annorlunda. De kristna kunde se, höra och lukta att personen i fråga var jude. Kyrkan försökte på alla tänkbara sätt framställa judar som något annat än kristna. Man predikade om judarnas ondska och särart i predikningar, man avbildade dem på ett förnedrande sätt på kyrkoväggarna m.m. Tillsammans översköldes kyrkobesökaren av enormt judehat vilket bör ha påverkat den enkla människan.

I nästa avsnitt av boken som Adams kallar *Demonstrating Christian Truth* undersöker Adams hur judar framställs i mirakel, helgonlegender och exempla. När det gäller helgonlegender är Adams danska huvudkällor *Mariager Legende-Håndskrift* och *De hellige Kvinder*. För svensk del använder han framför allt *Le-*

genda aurea-översättningen *Fornsvenska legendariet*. De exempla och mirakel som Adams hänvisar till är hämtade från en mängd olika källor. Man kan enkelt säga att detta material är i botten väldigt kontinentalt och texterna är kända från en mängd olika handskrifter på olika språk runt om i Europa. Här möter det i forndanska och -svenska översättningar från latin eftersom det finns väldigt få unika danska eller svenska texter när det gäller detta tema. Innehållet är alltså hämtat från en kontinuerlig kontinental tradition. Urvalet av texter som översattes till danska och svenska säger dock något om mentaliteten i Norden under medeltiden. Tyvärr blir denna del av Adams bok snårig och svårläst vilket kompliceras av att den bygger på ett heterogent material. Läsaren eftersöker en övergripelig struktur men den är svår att finna.

Det Adams visar är att judar är mycket tacksamma att använda i mirakel när man behöver en motståndare mot det kristna. Judarna kan fungera som talespersoner för tvivel och skepticism. Judarna argumenterar gärna, de är envisa och aggressiva och ofta på god fot med djävulen. Adams ser dock vissa skillnader mellan äldre mirakel som går tillbaka till tidig kristendom, och yngre mirakel som ibland eventuellt kan vara skrivna i Danmark eller Sverige, men han vågar inte, klokt nog, dra någon generell slutsats (s. 369).

Adams visar något senare i boken att i mirakel är de skilda karaktärerna ofta tilldelade förutfattade attribut, karaktärer och beteenden. Karaktärerna blir stereotyper och för judarna finner vi stereotyper som det oskyldiga barnet, den medgörliga proto-kristna hustrun, den våldsamma mannen, den intima associeringen med djävulen, användningen av svart magi och trolldom, dåliga läkare och långgivare av pengar. Särskilt associeringen med djävulen (se Joh. 8: 44) är tacksam att använda för härigenom blir judarna djävulens hantlangare som kämpar för att förstöra kristendomen.

Mirakelberättelserna berättar också om hur vissa goda judar låter sig döpas in i kristendomen, bl.a. pga. kärlek till jungfru Maria. Det skulle bevisa att alla människor har en inneboende längtan efter att bli kristna. Kristendom är den naturliga vägen. Så i vissa mirakel blir (goda) judar räddade av Maria. Det vilket enligt Adams står i kontrast till hur det var i den verkliga världen.

Att denna antijudiska propaganda nådde ända till Östnorden där judar inte var vanliga, visar hur det medeltida kristna tänkandet spred sig över hela Europa, ända in i varje hörn, tack vare den allomfattande kyrkan (s. 436).

Härefter följer det sista avsnittet i den första volymen av Adams verk som Adams kallar *The Jewish Peril: Past, Present and Future*. Genom att visa på judar i historien kan Adams föra fram tesen att texter om judar framför allt syftade på att visa Kristendomens storhet och överlägsenhet. Gamla testamentets berättelser avser att beskriva hur den naturliga utvecklingen fortsätter med Nya testamentet.

Detta märks bl.a. i beskrivningen av de judiska hjältinnorna Ester, Judith och Yael, men också i berättelserna om templet i Jerusalems förstörelse. Goda judar ses som proto-kristna.

Adams diskuterar också den medeltida konspirationsteorin att judarna hade som avsikt att förstöra all kristendom. Bl.a. fick de skulden för pestens framfart och förgiftade brunnar vilket bl.a. ledde till misstro och förföljelser.

Den andra volymen av Adams mäktiga verk *Jews in East Norse Literature* presenterar de bevarade forndanska och fornsvenska texter som behandlar judar. Vi får veta från vilken källa de är hämtade, om det finns parallelltexter, om texterna är utdrag tagna från en originalkälla och vilka andra editioner av texten som finns. Adams egen utgåva av texterna är textkritisk med kommentarer till parallelltexterna och han ger även engelska översättningar. Så vi har här en diger textskatt från medeltiden med texter valda utifrån ett gemensamt tema; judar och judendom ur ett medeltida kristet perspektiv. De utgivna texterna utgör framför allt för en internationell publik ett tacksamt tillskott till kunskapen om östnordiska texter. Däremot är jag osäker på hur denna textskatt annars skall användas. Kanske är den främst till för historiker? Jag ser inte hur den skulle kunna användas inom akademisk utbildning i nordistik i Sverige. För detta är den alltför omfattande och heterogen.

Min slutgiltiga bedömning av Adams arbete *Jews in East Norse Literature* är att det är en gedigen, en mycket grundlig och väldigt ambitiös materialgenomgång och analys av ett ämne som tidigare inte är behandlat i någon större utsträckning. Genom att vrida och vända på alla källor och leta fram ett stort antal texter som pekar på medeltidens attityd mot judar har Adams täppt till en tidigare forskningslucka. Han diskuterar attityderna utifrån vissa centrala teman. Källorna som Adams utgår från är på allehanda språk och hans beläsenhet är mer än grundlig. Det är ett jättearbete som Adams utfört.

Däremot tycker jag att Adams bok är för stor så man tappar intresse och fokus. Antalet teman är för många och svåra att hålla isär. Jag tror att Adams skulle ha vunnit på att skriva kortare arbeten om de stora temana. Främst menar jag att avsnittet om språk samt det sista stora avsnittet om *The Jewish Peril* hade varit värda att ges ut som egna arbeten. I det senare avsnittet plockar Adams fram flera källor som tidigare var okända för mig och jag tror för många andra. Hans tolkningar är exakta och viktiga och även dagsaktuella. Men i detta stora verk Just nu försvinner avsnittet i all annan fakta som förvisso är intressant men mängden detaljer skymmer sikten. Jag tycker att de resultat och frågor som Adams visar på förtjänar att lyftas fram i ljuset.

Jonas Carlquist

Ole Togeby: Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter. København, Universitets-Jubilæets danske Samfund 2023. 111 sider. ISBN 978-87-408-3517-5. Vejl. pris 150 kr.

Diderichsens sætningsskema er en klassiker i danskfaget og har gennem årene formået at bevare sin relevans inden for både forskningen og undervisningen i dansk grammatik. Jeg vil tro, at stort set alle, der har læst dansk på universitetet eller har haft dansk som undervisningsfag på professionshøjskolerne, kender skemaet – eller rettere, kender en version af skemaet, for der findes flere konkurrerende på markedet. Faktisk er Diderichsens sætningsskema blevet revideret så mange gange, at det vist kun er eksperter, der har et nogenlunde overblik over de forskellige versioner, der er i omløb. Ole Tgebys nye bog *Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter* tilbyder her en håndsækning til dem, der måtte være interesseret i at danne sig et sådant overblik, og samtidig giver bogen et interessant og fremsynet bud på en ny revision af skemaet.

Bogen henvender sig til et meget smalt nichepublikum, nok mest sprogforskere, der har en særinteresse for dansk syntaks og sætningsskemaets udvikling. Men hører man til nichen, vil man øjensynlig finde bogen stimulerende; det gjorde jeg i hvert fald. Falder man uden for nichen, risikerer man dog at blive forvirret fra start. Bogen gør nemlig meget lidt ud af at opridse den retoriske situation, der ligger til grund for udgivelsen. Der er ikke rigtig nogen forklaring af formålet eller det problem, bogen gerne vil behandle og løse. Det må man som læser selv udlede hen ad vejen. Der er heller ikke nogen indikation af, hvorfor bogen er bygget op, som den er – også det må læseren selv hitte ud af. Samtidig er bogen i passager teknisk og vanskelig at læse, og jeg måtte selv give op nogle steder. Dette siger dog utvivlsomt mere om mine mangler som læser end om bogens kvaliteter i øvrigt.

Bogens primære bidrag er en ny revision af sætningsskemaet, der skal løse en række af de problemer, der ifølge Togeby har præget tidligere versioner og revisioner. På overfladen ligner Tgebys nye skema til forveksling Diderichsens klassiske og tager sig i sin sammentrukne version således ud:

F [[v¹ n] a" [v² [V" N" [A"]]]]]

Der er dog en række afgørende forskelle på Tgebys nye skema og Diderichsens. Først og fremmest er der to pladser for det finite verbal, v¹ og v², hvilket gør det muligt at have ét samlet skema for alle typer sætninger frem for de to skemaer, der ellers typisk er tradition for, dvs. hel- og ledsætningsskemaet hos Diderichsen i *Elementær Dansk Grammatik* og skemaerne for neutral og deklarativ ledstilling

hos Hansen & Heltoft i *Grammatik over det Danske Sprog*. Tilstedeværelsen af to v-pladser frem for én synes dog at afvige lidt fra, hvordan sætningsskemaet ellers (normalt) fungerer. Begge felter kan nemlig ikke være udfyldt på én og samme tid, hvis jeg forstår Togeby korrekt; enten er v^1 udfyldt, eller også er v^2 . Man kan derfor indvende, at skemaet aldrig rigtig kan maksimaludfyldes, og det burde vel egentlig være et krav – eller også er det mig, der misforstår Diderichsens oprindelige maksimaludfyldningsprincip. En anden væsentlig forskel er, at F-pladsen er mere rummelig i Tgebys nye skema, da den ikke kan være tom, heller ikke ved ja-/nej-spørgsmål som: *Er det rigtigt?* – her vælger Togeby at placere det finitte verbal i F. Der er heller ikke nogen særskilt plads til underordningskonjunktioner som *hvis*, *fordi* og *når*, der også placeres i F. Hvordan man empirisk skulle kunne bevise, at konjunktionerne står på F og ikke på deres egen selvstændige plads, kan jeg ikke helt gennemskue.

Samtidig rummer Tgebys udfoldede version af skemaet – alt efter hvordan man optæller det – omtrent tyve pladser, der bygger på tidligere løbende skemarevisioner af blandt andet adverbielement, middelbare rolleled, prædikativer og lette led. Så det fulde skema er en yderst omfattende sag, der næppe egner sig til pædagogiske fremstillinger af sætningsskemaet. Til gengæld kan det udvidede skema måske vise sig at være mere præcist og derfor mere velegnet til videnskabelige formål end tidligere versioner af sætningsskemaet.

Togeby fremhæver selv, at det nye skema skal kunne efterleve Hjeltslevs empiriprincip, dvs. at skemaet skal være simpelt, udtømmende og modsigelsesfrit. Simpelt vil jeg absolut ikke kalde skemaet i dets udfoldede version – i hvert fald ikke i pædagogisk forstand, og det er næppe heller formålet – men så vidt jeg kan vurdere kunne det godt tænkes at være både udtømmende og modsigelsesfrit. Det sidste forsøger Togeby at gøre testbart ved at formulere skemaet som en algoritme og ved at supplere det med en række genskrivningsregler. Det kan dog undre, at Togeby undlader at teste sin algoritme empirisk, da han selv skitserer en oplagt mulighed for det: »Skemaet er [...] algoritmisk, og det sikrer, at det er modsigelsesfrit; kan det køre på en computer, kan det ikke være inkonsistent« (s. 106). Men hvorfor så ikke netop teste algoritmen på en computer og tjekke, om algoritmen holder i praksis? Det ville vel netop være beviset på, at det nye sætningsskema kan noget, som tidligere versioner ikke har kunnet – og at det derfor er mere end blot endnu en ny variant i rækken af varianter over sætningsskemaet.

Med tanke på nutidens sprogmodeller og kunstig intelligens kunne det også have været interessant med nogle refleksioner over, om – og i så fald hvordan – det reviderede sætningsskema har noget at bidrage med her. Sprogmodellerne har i hvert fald allerede dokumenteret, at det er muligt for chatbotter at generere

endeløse nye – og syntaktisk korrekte – sætninger på dansk uden (tilsyneladende) at have nogen algoritmisk kodning af den topologiske ledstilling. Så hvorfor er det egentlig, vi har brug for sætningsskemaet i en algoritmisk form? Hvad er det, det skal kunne, som sprogmodellerne ikke allerede kan?

Sætningsskemaets største styrke er i mine øjne dets evne til at afbilde ledstillingsmulighederne på dansk, nærmest som en form for landkort over sætningen. I modsætning til mange andre syntaktiske modeller – for eksempel Chomsky-traditionens hierarkiske forgreningsmodeller – skaber sætningsskemaet et samlet, visuelt overblik over sætningens syntaktiske profil og de muligheder, der er for at udfylde den. Det giver skemaet en helt særlig forklaringskraft. Med sin bog har Ole Togeby formået at skabe et samlet overblik over de forskellige landkort, man tidligere har tegnet over sætningen, og samtidig har han designet en ny og mere moderne skitse, der har potentialet til at føre sætningsskemaet ind i algorithernes tidsalder. Det er fremsynet tænkt, og det bliver spændende at følge, om det nye skema bliver det definitive skema, som man fremover vil anvende i såvel forskningen som undervisningen i dansk syntaks.

Jonas Nygaard Blom

Erik Eriksen Pontoppidan: Dansk grammatik/Grammatica Danica. Oversat, indledt og kommenteret af Sten Ebbesen. Med bidrag til indledningen af Sebastian Olden-Jørgensen og Jesper Høgenhaven. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Udgives den 9. august 2024. 626 sider. ISBN: 978-87-7533-064-5. Vejl. pris. 450 kr.

Den første store danske grammatik blev skrevet i 1600-tallet. Forfatteren var Erik Pontoppidan den ældre 1616-1678, født og opvokset på Sydfyn, ved sin død biskop i Trondhjem.

Pontoppidan skrev i en tid hvor det var moderne at vise at folkesprogene var systematisk opbygget og egne fremstillinger værdige (s. 43 f.). Nogle af disse fremstillinger blev ganske vist skrevet på folkesprogene, men latin var stadig det internationale videnskabsprog. Vigtige inspirationskilder og – viser det sig – hovedkilder til Pontoppidans samtidsskildring af dansk var den tyske grammatik *Grammatica Germanicæ Linguae* skrevet af Johannes Clajus (udg. første gang 1578) og den danske fonetik *De literis* (1586) skrevet af Jakob Madsen Aarhus. Disse var ligesom de fleste andre i samtiden skrevet på latin. Det lå altså lige for at Pontoppidans danske grammatik også blev skrevet på latin.

Sproget kan dog have bidraget til at værket kun er blevet brugt i begrænset omfang af eftertiden, især det seneste århundrede. Hvor det ikke er usædvanligt at henvise til de dansksprogede værker af Syv (fx 1663), Gerner (fx 1690) og især den cirka 100 år yngre Jens Pedersen Høysgaard (fx 1747, 1752) – også i helt moderne tid (fx Hansen 1971; Basbøll 2005, s. 17-18; Hansen & Heltoft 2011, s. 1320-1321, 1449) – er Erik Pontoppidans samtidsbeskrivelse gledet ud i glemslen. Det er ikke mere en selvfølge at forskere kan latin.

Dette har Det Danske Sprog- og Litteraturselskab nu gjort sit for at råde bod på ved at lade værket oversætte til dansk. Professor emeritus, dr.phil. Sten Ebbesen har på rekordtid forestået en komplet og kommenteret oversættelse og forsynet den med en diger indledning. Foruden indledning og grammatik i dansk oversættelse indeholder udgaven en oversigt over Pontoppidans anvendte kilder, to indekser (redigeret af Oliver Svejdal Bernsen) og adskillige illustrationer.

Som en del af tilsynet med udgaven har jeg haft privilegeret adgang til værket inden det gik i trykken, og har således haft mulighed for at kunne lave denne anmeldelse, så den ligger klar næsten samtidig med selve værkets udgivelse. I det følgende gøres først rede for indledning og oversættelse, derpå for selve grammatikken. Efter dette gives der indblik i hvad en moderne læser som undertegnede kan få ud af Pontoppidans samtidsbeskrivelse fra midten af 1600-tallet.

Pontoppidans grammatik fylder hele bind II af værket *Danske Grammatikere* I-VI (1915-1929/1979), altså samtlige 426 sider. Desuden finder man på s. 35-62 i bind VI af det pågældende værk tekstkritiske bemærkninger og en redegørelse for bibliografiske forhold, udført af den datidige udgiver, Henrik Bertelsen. I den nye udgave fylder grammatikken 381 sider. Udgaven ledsages af en 179 sider lang indledning, hvor værket sættes ind i en kulturhistorisk og videnskabshistorisk ramme.

I indledningen bliver man oplyst om Pontoppidans liv og levned (s. 19-42, forfattet af Sebastian Olden-Jørgensen), om motivationen for grammatikken, om dens tilblivelse, om Pontoppidans kulturelle horisont og om hans kilder. Desuden indføres man i selve værket: Der er afsnit om Pontoppidans standard for godt dansk og om hans forhold til dansk/nordisk sproghistorie og til sprogene latin, græsk og hebraisk (afsnittet om hebraisk s. 87-90 er skrevet af Jesper Høgenhaven). Der er også en udførlig gennemgang af selve grammatikken og et afsnit om i hvilken grad senere tiders forskning har gjort brug af Pontoppidans arbejde. Desuden er der hen mod slutningen af indledningen detaljerede redegørelser for oversættelsesmæssige overvejelser og filologiske valg i arbejdet med oversættelsen.

Indledningen udgør i sig selv en forskningsmæssig og pædagogisk bedrift. Udgiveren tager formidlingsopgaven alvorligt og gør sig umage for at bringe den moderne læser i øjenhøjde med Pontoppidans grammatik og den tid den er skrevet

i. Dette kan illustreres af en passage som den følgende (s. 44-45; medmindre andet angives, er fremhævelser i citater if. forlæg):

Allerede Saxo havde omkring år 1200 gjort en stor indsats for at sikre Danmark en lang og glørværdig forhistorie, og i 1500-1700-tallet kappedes man i Europa generelt om at sikre sig lange rødder, og helt specielt kappedes Danmark og Sverige om at få den længste og glørværdigste forhistorie. Det førte på Pontoppidans tid til et grundigt studium af Saxo, suppleret med undersøgelser af runeindskrifter, af det islandske sprog, oldnordisk litteratur m.m., men også til halsbrækkende teorier, såsom at de nordiske guder *aserne* egentlig var en flok udvandrere fra Asien.

Pontoppidan fortsætter derpå med tilsvarende teorier om *cimbrere*, som angiveligt stammer fra Himmerland, og om de spekulative sproglige og historiske forbindelsestråde mellem *göter*, *goter* og *geter* (sidstnævnte skulle være et folkeslag der invaderede Romerriget i senantikken). Efter dette opsummerer udgiveren: »Pontoppidan refererer flittigt til disse pseudohistoriske rekonstruktioner, og i al fald én af dem synes han at have troet på, nemlig asernes udvandring fra Asien: han omtaler temmelig konsekvent aser som *asiater* (*Asiatici*) og nævner flere gange 'den asiatiske vandring' (*Asiatica migratio*)« (s. 45).

For den læser som nok har Saxo som et referencepunkt, og måske også har en vag fornemmelse af noget med nogle kimbrere, men ikke nødvendigvis forstår referencepunkter som disse i en 1600-talskontekst, er det umådelig nyttigt og lærerigt at blive mødt af den slags oplysninger. I min studietid refererede man ind i mellem til tidligere tiders videnskabelighed og gjorde sig lystig over hvad man kaldte førvidenskabelig metode, og Pontoppidans syn på de mulige forbindelser mellem *göter*, *goter* og *geter* og om mulige forbindelser mellem aser og Asien kunne snildt være blevet givet som eksempler på noget sådant. Ebbesen gør sig ikke lystig på Pontoppidans bekostning, men sætter de forskellige teorier – også dem som nutildags må afvises – ind i en tidssvarende historisk ramme, hvor de giver nogenlunde mening.

Samtidig er Ebbesen en forsker med en senere tids opfattelse af videnskabelighed. I et afsnit med overskriften *Barok svulstighed* skriver han at Pontoppidans skrivestil netop ikke svulmer af sådant, men at tidens idealer om svulstighed viser sig på anden vis (s. 69):

Pontoppidans sætninger er ikke særlig svulstige eller på anden måde manerede, men der er en anden form for tidstypisk svulstighed i hans værk: det indeholder en utrolig masse information som ikke rigtig er sorteret

efter relevans [...]. Det kan hævdes at være relevant for dansk grammatik at vise hvordan danske bynavne er dannet, så det er naturligt nok at Pontoppidan anfører *Kjøbenhavn* som et eksempel på et bynavn med efterleddet *-havn*. Der er derimod ingen *grammatisk* begrundelse for at bringe den yderligere oplysning at byen er grundlagt af Absalon på et sted hvor der før lå et fiskerleje ved navn *Stejleborg*, eller at Absalons borg i byen blev kaldt *Axelvold*.

Ekskurser af den slags ville man ikke finde i en moderne dansk grammatik.

Pontoppidan skrev som nævnt sin grammatik over dansk på latin. Ifølge Ebbesen er det ikke helt klart om hans publikum var ikke-dansktalende som skulle oplyses om dansk, eller dansktalende som 'bare' skulle have åbnet øjnene for at dansk ligesom andre sprog faktisk havde en grammatik (s. 45-46). Pontoppidans tekst var skrevet således at alle eksempler var på dansk, sat med fraktur, og al præsenterende og forklarende brødtekst var skrevet på latin, sat med antikva. Desuden gaves eksempler på græsk og hebraisk, gengivet med de pågældende sprogs skrifttegn. Eftersom et af de vigtige formål med nyudgivelsen er at lægge værket frem for et moderne publikum, har Ebbesen foruden at oversætte al latin til dansk også translittereret al græsk og hebraisk og oversat det hele til dansk. Desuden har han, når han har skønnet det nyttigt eller nødvendigt for forståelsen, indsat ord når forlægget blev lovlig indforstået. Fordi der er tale om en videnskabelig udgave, er alle niveauer og dele af den fremlagte tekst markeret så man kan følge med i hvad der er ordret citat efter forlæg (typisk eksempelmateriale), hvad der er oversættelse, og hvad der er udgiverens tilføjelser. Dette resulterer i et finmasket notationsapparat, som der gøres rede for s. 187-190.

Selve oversættelsen er en fornøjelse at læse; det danske flyder smukt i oversætterens version, hvilket illustreres af de citater de næste afsnit af denne anmeldelse indeholder. Ebbesens arbejde er dog meget mere end en oversættelse; det er en bearbejdet formidling af værket. Selve Pontoppidans tekst omsat til dansk udgør selvfølgelig stammen i dette arbejde, og den kan godt læses alene. Men den vinder i tilgængelighed ved at blive læst sammen med Ebbesens rammesætning i indledningen og ikke mindst sammen med de mange lærde kommentarer man fodres med i noteapparatet. Noterne bruges dels til at vise i hvilken grad Pontoppidan benytter sig af sine hovedkilder (som altså især som nævnt i begyndelsen af anmeldelsen er Clajus og Madsen, se også s. 57-60), dels til at opløse indforståede henvisninger så den moderne læser kan følge med, dels til at fortsætte den rammesætning man også finder i mere sammenfattet form i indledningen. For eksempel skriver Pontoppidan i forbindelse med redegørelsen for forskellige skrifttegnns anvendelighed for et sprog som dansk følgende: »I stedet for dobbelt *i* anvender

nogle et langt *I*, som fx *vld*, *flld* i stedet for *viid*, *fliid*; men dette lange *I* må holdes adskilt fra jod« (s. 245), og Ebbesens ledsagende note lyder: »Anvendelse af langt *I* i stedet for *ii* var inspireret af en antik brug af et overlangt *I* til at betegne [i:] på latin. [...]. P. advarer mod forveksling af et sådant tegn med jod-tegnet, der jo også i sin oprindelse er et langt *i*-tegn, nemlig et *i* med underlængde.« Her får man på få linjer oplysning om antikke konventioner, om samtidens anvendelse af disse og om relevante overvejelser i forbindelse med *j*-tegnet.

Ebbesen gør i sin indledning grundigt rede for Pontoppidans grammatik og hvordan denne kan læses med henvisning til både samtiden og til antikkens grammatiske traditioner. Nedenstående gennemgang holder sig derfor til kun at give læseren en kortfattet oversigt over hvordan værket er lagt til rette, og hvad det indeholder. Kultur- og videnskabshistoriske sammenhænge kan læses hos Ebbesen.

Pontoppidans grammatik er overordnet inddelt i tre hovedkapitler: et om bogstav/lyd, et om ord og et om syntaks.

Det første kapitel (s. 231-301) om bogstav/lyd hedder *Iagttagelser om retskrivning*, og i det behandles både bogstav og lyd, uden at der altid er en klar sontring mellem de to. Det hedder således på første side af kapitlet: »Et bogstav er enten VOKALT (*selvlydendis*), nemlig når det giver lyd i sig selv, eller KONSONANT (*medlydendis*), nemlig når det giver lyd i forening med et vokalt« (s. 233). I en moderne fremstilling ville der nok i stedet for *bogstav* have stået *lyd* eller *fonem*.

Når det er sagt, indeholder kapitlet faktisk forholdsvis udførlige redegørelser for det danske foneminventar, inkl. oplysninger om artikulatoriske egenskaber; om *t* og *d* hedder det således at de er *lingvodentale*, og at de »dannes ved at tungen strækkes ud, så spidsen berører tænderne i overmund« (s. 236). Lydbeskrivelserne kobles med bogstaver og med retskrivning, jf. kapitlets titel. Man får altså både beskrivelser à la den just citerede og anvisninger til hvordan man bør skrive. Hvad sidstnævnte angår, bekender Pontoppidan sig både til et udtaletro princip og et mere pragmatisk. Det udtaletro ses i følgende citat: »Den bogstavkombination som udtrykker ordenes sande udtale er den korrekteste. For 'som vi taler, sådan bør vi skrive', som Scaliger fastslår« (s. 268-269). Den mere pragmatiske tilgang ses i formuleringer som: »Efter min mening bør man ikke lave om på former som ved lang tids brug har vundet hævd« (s. 261), og andetsteds: »da *q* [...] også har fundet indpas i vores trykkerier og ved lang brug er blevet accepteret, mener jeg ikke man bør fjerne det fra vores bogstavers tal, men i stedet give en indrømmelse til sædvanen.« (s. 265).

Manglende sontring mellem bogstav og lyd ses også i systembeskrivelser som aflyd og omlyd: »*Bogstaver* er beslægtede med hinanden, og derfor forandres nogle til andre.« (s. 286, min fremhævelse). Blandt eksempler på dette fænomen

finder man *e/æ – a* (*rekker – rakte; legger – lagte*) og *o – ø* (*dom – dømmer; foed – fødder*), jf. s. 287, 288. En sådan mangel på konsekvent adskillelse er dog ikke ualmindelig i Pontoppidans samtid (s. 96), og egentlig heller ikke i århundrederne efter, jf. *Ordbog over det danske Sprog*, opslagsord *bogstav*, bet. 2, hvor man blandt andet finder citater som: »Et medlydende, et selvlydende Bogstav« fra Videnskabernes Selskabs Ordbog og »de Bogstaver, der have samme Leje, ombyttes med hverandre (dvs.: ved lydudvikling)« fra N.M. Petersens hånd.

I kapitlet får man i øvrigt indtryk af at Pontoppidan aner noget om det danske stød. I sin indledning argumenterer Ebbesen for at nogle af de lister Pontoppidan lægger frem i kapitlet om bogstav og lyd, peger på en erkendelse af noget særligt fonetisk som ikke nødvendigvis lader sig indfange af den klassiske lydlæres begrebsapparat. Et af Ebbesens argumenter lyder: »De ord der i § 18 [...] eksemplificerer et 'ultrakort' *e* efter anden vokal, *prael, graae, tæer* osv, har næsten alle stød på nutidsdansk [...]. Det ultrakorte *e* som Pontoppidan mente at kunne høre kan meget vel være det der nu kaldes 'stødefterslag'« (s. 111).

I første kapitel finder man foruden redegørelserne for bogstav og lyd et afsnit om skille tegn (s. 278-282), et om skrivning af tal (s. 282-284) og et om betoning (s. 284-286).

Andet kapitel (s. 303-487) handler om ordet. Det har titlen *Etymologiske iagttagelser*. Kapitlet indeholder først og fremmest hvad man med moderne begreber ville kalde *morfologi* eller *ordlære*, nemlig bøjning og orddannelse. At Ebbesen har bibeholdt ordet etymologi i titlen og ikke bare oversat til morfologi eller ordlære, skyldes at kapitlet også indeholder temmelig lange lister over navnes oprindelse. De lange onomastisk ordnede lister fylder forholdsmæssigt meget af de cirka 110 sider afsnittet om nominer strækker sig over.

De dele af kapitlet der ikke drejer sig om navnestofs etymologi, er inddelt i underafsnit baseret på ordklassetilørsforhold. Pontoppidan arbejder med 9 ordklasser: artikler (s. 305), nominer (substantive og adjektive) (s. 306), pronominer (s. 415), verber (s. 423), participier (s. 454), adverbier (s. 458), præpositioner (s. 466), konjunktioner (s. 483) og interjektioner (s. 484).

Hver ordklasse karakteriseres i forhold til de særlige egenskaber (kaldet *accidenser*) der er fælles for ord tilhørende den pågældende ordklasse. Egenskaberne vedrører orddannelse, betydning og bøjning. Fælles for ordklassen pronominer er således – i nævnte rækkefølge: art, betydning, køn, tal, person, skikkelse, kasus og deklination. De fleste af disse ord vækker umiddelbar genkendelse hos den moderne læser; *art* og *skikkelse* gør muligvis ikke. Disse handler begge om ordannelsesforhold: Under *art* finder man et skel mellem *grundord* (*jeg, du, dend, som*) og *aftledninger* (fx *dendne, hvosomheldst*), s. 415; under *skikkelse* finder man et skel mellem *enkle* (*jeg, dend, hvo*) og *sammensatte* (fx *jeg-selv, dend-samme*,

hvosomheldst), s. 417. Som det fremgår af de illustrerende eksempler, er det dog ikke helt klart hvordan der skelnes mellem afledning og sammensætning. Ordet *hvosomheldst* optræder således som eksempel på begge dele.

Pontoppidans måde at organisere ordstoffet på er altså til dels noget man som moderne læser nikker genkendende til, både hvad angår det overordnede (ordklasseinddeling baseret på kriterier som bøjning og betydning), og hvad angår visse af detaljerne (fx at netop egenskaber som køn, tal, person og kasus er relevante for ordklassen pronomener). Dog virker noget af organiseringen fremmedartet. Det er for eksempel overraskende at der helliges så meget plads til onomastiske studier i afsnittet om nominer. Det er også uvant at redegørelserne for orddannelsesforhold flettes ind mellem redegørelserne for de andre egenskaber/accidenser. En moderne grammatik ville nok have ordnet dem for sig og placeret dem i et særligt afsnit enten i hvert ordklasseafsnit eller allerførst/-sidst i morfologikapitlet.

Tredje kapitel (s. 489-573) hedder *Syntaktiske iagttagelser*. I dette kapitel gør Pontoppidan rede for rækkefølgeforhold, styringsforhold og for forskellige typer kombinatorik. Ebbesen skriver ganske vist at Pontoppidans begreber om syntaks ikke er særligt udviklede (s. 145), men i den udstrækning de tages i brug, får man nyttige oplysninger som fx at ikke begge ord, men kun det sidste i et syntagma i genitiv som fx *Konning David* får genitiv-s (> *Konning Davids Psalmer*, s. 498), og dermed at det man nufortiden kalder gruppegenitiv, er det ventede i Pontoppidans samtid.

Man får også analyser af systematiske forhold der kobler udtrykssyntaks med indholdsdistinktioner, som for eksempel at mængdekonstruktioner dannes uden brug af *af* (fx *en pæl viin*, *en hob folk*), mens konstruktion med *af* anvendes i delhelheds-relationer (*et stykke af brødet*, *en deel af folket*), s. 500.

Efter nu at have givet en oversigt over hvordan Pontoppidans grammatik er indrettet, vil jeg i det følgende give et lille indblik i hvad jeg personligt har fået ud af at læse Pontoppidans sprogbeskrivelse. Gennemgangen er præget af de aspekter der i særlig grad får min faglighed i tale, altså først og fremmest grammatik. Andre vil sandsynligvis få mere ud af andre aspekter, fx de fonetiske eller de ortografiske. De ting jeg har hæftet mig ved, er dels af videnskabshistorisk/videnskabsteoretisk karakter, dels af empirisk sproghistorisk karakter. Ind imellem er de begge dele på en gang.

Kasusanalysen. Hos Pontoppidan omtales kasus i to afsnit, det om nominerne (de substantive) og det om pronomenerne. I begge tilfælde gør Pontoppidan sig til talsmand for at der i hans samtids dansk ikke er brug for det samme antal kasus som i latin. I afsnittet om nominerne hedder det: »EN KASUS er enten RET (UFORANDRET), når den bevarer sin form ret og uforandret, eller SKÆV (FORANDRET), når den

afviger fra den rette, og så kan den også kaldes FORØGET« (s. 361). Pontoppidan påpeger at den rette (og altså uforandrede) kasus bruges ved hele det funktionsområde som på latin varetages af de fem kasus nominativ, dativ, akkusativ, vokativ og ablativ, mens danske substantive nominer alene har én skæv (altså forandret) kasus, og det er genitiv/possessiv (s. 361). Ved sidstnævnte forandres nominet ved tilføjelse af -s. Pontoppidan viser derpå i lange lister hvordan dette -s føjes til, alt efter hvordan det pågældende substantiv er skrevet. Dette leder frem til for dansk relevante bøjningsskemaer s. 368, hvor substantiverne *mand*, *kvinde* og *dyr* bøjes i de nævnte to kasus og med og uden artikel. I forlængelse af dette vises et bøjningsskema for ordet *mand* i de for latin seks relevante kasus, indledt af denne lakoniske bemærkning: »Hvis man gerne vil deklinere i seks kasus, kan det ske på følgende måde« (s. 368). Pontoppidan forbyder altså ikke et sådant bøjningsskema, men hans eget synspunkt er at det er irrelevant for dansk.

I afsnittet om pronomener gives der interessant nok ikke eksplicit krydshenvisning til afsnittet om kasus ved nominerne (s. 420-423) – men den dobbelte reference bibeholdes: til latin som det almindeligt kendte referencesprog og til 1600-talsdansk som det aktuelle studieobjekt: »Hvis læren om kasus skulle fremføres i nøje overensstemmelse med vort sprogs natur, skulle man ikke regne med så mange kasus som man gør på latin [...], men i stedet forestille sig et nomen med en kasus som indbefattede både dativ og akkusativ og ablativ osv.« (s. 420). Som ved de substantive nominer vises derpå bøjningsskemaer som er tro mod de seks kasus man finder i latinske bøjningsskemaer; dog udfyldes alle pladser ikke (fx udfyldes pladsen for vokativ ikke ved pronomenet *sig*, s. 421), og i sagens natur bruges de samme former til at udfylde pladserne dativ, akkusativ og ablativ.

Pontoppidan er altså på en gang loyal overfor den latinprægede tradition og moderne idét han tager stilling til det samtidige danske sprogs faktiske kasus-system, noget der i øvrigt *er* blevet bemærket i eftertiden, jf. Wiwel 1901, s. 4, Diderichsen 1968, s. 38.

Bestemthedsanalysen. I moderne dansk er bestemthed en prominent kategori; i gammeldansk forholder det sig ikke sådan. I moderne dansk angiver man med bestemthed om et substantiv betegner en identificerbar (bestemt form) eller ikke-identificerbar referent (ubestemt form), eller (ved brug af ikke-bestemt form) om der slet ikke er tale om en referent men blot om benævnelse af en kategori. I gammeldansk kan det nøgne substantiv på egen hånd klare det hele. En gammeldansk sætning som *far man kunu* dækker betydninger som i moderne dansk specificeres gennem de tre distinktioner *ubestemt*, *bestemt* og *ikke-bestemt*. Sætningen kan som minimum oversættes til *får man en kone*, *får manden konen* og *bliver en mand gift*. Det er situationen eller den omgivende tekst der peger på hvilken oversættelse der er den mest rimelige.

Forskningen i bestemthed i moderne germanske sprog (og andre sprog) er enorm. Det er almindeligt at skelne mellem indholdskategorien bestemthed (som efter Chafe 1976 ofte kaldes *identificerbarhed*) og de virkemidler som skaber bestemthedseffekterne (ofte i forbindelse med termer som *ny* hhv. *gammel information*, som *videreførelse* eller *indføring af diskursreferent* eller noget helt tredje). Det prototypiske virkemiddel til at skabe bestemthedseffekter i moderne dansk er bestemte og ubestemte artikler, men man har også noteret sig at bestemthedseffekter kan skabes gennem konstruktion, og man kan finde lange lister over hvilke udtryksmidler der kan skabe bestemthedseffekt (fx Allan mfl. 1995, s. 96 f.; Togeby 2003, s. 143; Hansen & Heltoft 2011, s. 468-471). Såvel *cyklen*, *den røde cykel*, *Louises cykel*, *min cykel* som *tredje cykel fra højre* bærer således indholdstrækket 'identificerbar'; ikke kun bestemt artikel, men altså også fx konstruktion med genitiv, konstruktion med possessivt pronomen og konstruktion med foranstillet ordenstal skaber bestemthedseffekt.

Dette foregribes på udtrykssyntaktisk niveau af Pontoppidan: »Et substantiv som har en foranstillet genitiv lagt til sig får ingen artikel; sådan *HErrens oerd* (Hos. 1.1). *I min Faders huus ere mange værelser* (Joh. 14.2)« (s. 493) og videre: »Pronominer får ikke artikler foran sig: *min fader*, *mit huus*« (s. 494). Pontoppidan skriver ganske vist ikke at de foranstillede genitiver og pronomener afstedkommer den samme effekt, men observationen at der er paralleller mellem artikelbrug og de pågældende konstruktionstyper, findes.

Bestemthed som prominent kategori viser sig også ved redegørelsen for adjektiver (s. 503-504), herunder participier (s. 545). Det som i gammeldansk rimeligvis bare var svag bøjning, omtolkes i de sene gammeldanske perioder til at være bøjning i bestemt form (Haberland & Heltoft 2007). Også dette har Pontoppidan fat i fligen af: »PARTICIPIER I PRÆTERITUM får et *-e* på, og får, hvor det behøves, *t* udskiftet med *d*, når et af følgende ord kommer foran dem: *du*, *mig*, *min*, *din*, *hin*, *hit*, *dend*, *ded*, *vor*, *eders*, *deris*, *hans*, *hindes* osv.« (s. 545); der gives eksempler som: *Du benaadede*, *min højærede ven*, *dend velplagede mand*, *ded forlatte barn*. Også disse iagttagelser er ikke gået fuldstændig upåagtet hen i eftertiden, se Diderichsen 1968, s. 38.

Numerusbøjning (og personbøjning) af verbalformer. Omkring 1900 lykkedes det ved ihærdig kampagnevirksomhed at få afskaffet den bestemmelse i skolernes målsætninger at skolebørn skulle skrive finitte verber i pluralis hvis subjektet var pluralt. Indtil da skulle de skrive: *jeg er*, *vi ere*, *hun har*, *de have*, *han gik*, *de ginge* osv. Danskfaglige pædagoger gjorde oprør mod dette og argumenterede med at tiden var løbet fra pluralisbøjning i finitter; i samtidens moderne dansk havde singularisformerne vundet indpas overalt (jf. Sørensen 1900). Hovedtalsmanden var en ildsjæl ved navn Axel Sørensen, og han skrev en række argumenterende og

pædagogisk formidlende tekster henvendt til det embedsapparat som skulle overbevises (Jacobsen 2010, s. 139-145). Han skrev også en afhandling om participialformernes bøjning, og i den indgik et afsnit om udviklingen af verbalformernes person- og numerusbøjning, hvor han netop viste at verbalsystemet over et antal århundreder havde ladet disse kategorier af verbalbøjningen bag sig. Udviklingen var sket gennem en række på hinanden følgende trin, hvor dels pluralis blev udkonkurreret af singularis, dels differentieringen i personbøjning udjævnedes (Sörensen 1902, s. 29). I Pontoppidans grammatik får man indblik i nogle af de tidlige kapitler af denne historie.

I kapitlet om verbalbøjning fremlægges skemaer over bøjningsparadigmer indrettet med plads til både person- og numerusbøjning (s. 437 f.). I langt de fleste tilfælde begrænses personbøjningen dog til én og samme form, nemlig den som vi også bruger i dag. Undtagelserne gælder verbet *være* (s. 445 f.) og nogle få »anomale verber«, heriblandt de centrale modalverber *kunne*, *skulle*, *måtte* (s. 451), hvor man finder en særskilt form ved 2. person i singularis.

Det interessante gælder især behandlingen af de senere så omdiskuterede finitte pluralisformer. I kapitlet om verbernes syntaks hedder det: »Efter et forudgående NOMEN eller PRONOMEN i ental og i den rette kasus (nominativ) følger et VERBUM i ental; efter et forudgående NOMEN eller PRONOMEN i flertal og i den rette kasus (nominativ), følger derimod et VERBUM i flertal« (s. 523). Som eksempler nævnes blandt andet: *HErrens fryct skal forlænge dagene, men de u-gudeliges aar skulle forstækkes* (mine fremhævelser). I eksempelafsnittet kan man også læse: *Vi skulle* (ikke *skal*) *frycte og elske Gud* (s. 523). Særlig interessant her er Pontoppidans præcisering i parentes. Den kan ses som symptom på at der faktisk *er* modersmålstalende danskere der i 1660'erne siger (og skriver) *vi skal* (ikke *skulle*). Pontoppidan formaner også andre steder i bogen til at man bør bruge finitte flertalsformer ved plurale subjekter, mest påfaldende – i hvert fald hvad angår placering – er at man midt i kapitlet om ortografi finder formaninger herom: »Korrekt deklination og conjugation lærer os at skrive korrekt. [...] Man bør skrive *vi skulle*, *kundne*, *ville*, *mue*, ikke *vi skal*, *vi kand*, *vi vil*, *vi maa*, for *skal*, *kand*, *vil*, *maa* er ental« (s. 275). Det ser ud til at den kamp Axel Sörensen og hans ligesindede var en del af i tiden omkring 1900, allerede var godt i gang i 1600-tallet.

Afskaffelsen af obligatorisk skrivning af verbernes finitte pluralisformer var en sejr; den blev stadfæstet 19.10.1900 (Jacobsen 2010, s. 142). Noget overraskende blev det ved samme lejlighed også stadfæstet at skolebørnene nu så i hvert fald skulle bøje participier i pluralis. De skulle skrive *Fuglene er fløjne*, ikke *fløjet* osv. På samme måde som man nok kan tage Pontoppidans formaninger mod finitte entalsformer i stedet for flertalsformer ovenfor som udtryk for

at entalsformerne faktisk forekom i nye omgivelser i 1600-tallet, kan man måske tilsvarende slutte at embedsværkets behov for at insistere på skolebørnenes skrivning af pluralis i participialformer skyldtes at netop dette ikke var noget man kunne tage for givet i tiden omkring 1900. Ved *fuglene er fløjne*-typen viser Pontoppidan ikke tegn på formaningsbehov, han skriver slet og ret: »PARTICIPIER hænger sammen med deres substantiver i samme køn, tal og kasus« (s. 545). Som eksempler gives: *en bunden ox, brændt barn, fordrevne mænd*, og videre: *hand sidder bunden, de sidde fangne* (s. 546). Måske er den ubøjelige *-t*-form som i moderne dansk bruges i perfektive sammenhænge (som i *fuglene er fløjet*), endnu ikke videre udbredt.

Ledstilling. En af de idéer Otto Jespersen tidligt blev berømt på (1891), var at ledstilling i dansk var et vigtigt grammatisk middel af mindst samme kaliber som kasus i latin. I Jespersens ungdom var dette synspunkt noget man skulle slås for. De moderne sprog blev på det tidspunkt ofte anset for grammatisk ringere end de sprogtyper der blev regnet for noget målt med en klassisk – især latinsk – målestok. Når et sprog, fx dansk, engang havde haft morfologi der i tilsnit lignede de klassiske sprogs (fx ved at have fire kasus i nominalbøjningen), men havde bevæget sig væk fra den type grammatik, blev det anset for forfald.

Forfaldstanken er ikke til stede hos Pontoppidan, men koblingen mellem de funktionelle ligheder ved (latinsk) kasus og dansk ledstilling finder man. I afsnittet om verbernes syntaks handler de første mange sider således først og fremmest om hvilke kasus de forskellige typer verber styrer (det vil for danske substantive nominers vedkommende jo sige to: den rette/nominativ og den forøgede/genitiv), dels om leddenes rækkefølge. Således hedder det hos Pontoppidan (s. 525):

Når to substantive nominer med forskellig betydning følger ET VERBUM SOM BETEGNER AT GIVE, fratage, tillægge, tilgive, ønske, befale, låne eller fortælle, er det første navnet på den person hvem der gives, fratages, tilskrives, tilgives, ønskes, befales, lånes eller fortælles noget, mens det andet er navnet på den ting som gives, fratages, tilskrives, tilgives, ønskes, befales, lånes eller fortælles: *Peder gav Hans en bog*.

Rækkefølgen *indirekte objekt* før *direkte objekt* observeres altså allerede hos Pontoppidan, og den præsenteres uden nedladende eller (omvendt) ihærdigt forherligende bemærkninger. Det er bare sådan.

Ekstraposition. Med en vis regelmæssighed modtager moderne radio- og tv-stationer der formidler vejrudsigter, klager over vejrværternes brug af ekstraposition: Det anses for sjusket og dårligt sprog at sige *Vinden, den løjer af*, når man nu kunne nøjes med *Vinden løjer af*. Modviljen mod ekstraposition er tilsyneladende

en forholdsvis ny opfindelse. I ældre tid var konstruktionstypen hyppig, og Bak (2014), som har undersøgt brugen i middeldanske (og middelnedertyske) diplomer, behandler brugen af ekstraposition som noget der har været en del af prestigenormen i 1400-tallet; i hvert fald ekstraponeres hyppigt i de af ham undersøgte diplomer, og det ville være mærkeligt hvis man i kongens kancelli sjuskede løs med noget der ikke var accepteret i prestigenormen.

Hos Pontoppidan får man bekræftet at konstruktion med ekstraposition ikke ansås for lavprestige. Fænomenet omtales et par steder, fx i afsnittet om pronomenernes syntaks: »Et forudgående *dend som, den der, hvo der, hver dend, hvo som, hvosomhødst* følges af *hand*. Et forudgående *hvad som, hvad somhødst, hvad der, ded som* følges af *ded*. Et forudgående *de som* følges af *de*« (s. 517). Som eksempler gives blandt andet: *Hvo der frycter Gud, hand staaer fast; Hvad som et mendiske saae, ded skal hand høste*. Faktisk er det udeladelsen af et genoptagende pronomen der i Pontoppidans grammatik behøver særbehandling: »Her er at anmærke [...] at *hand* og *de* sommetider udelades« (s. 518). Ekstraposition omtales også i afsnittet om konjunktionernes syntaks, og også her er det udeladelsen af det genoptagende *da* eller *så* der behøver en særlig kommentar: »*da* og *saa* udelades sommetider, som i: *Efterdi her stedes bud imellem, skriver jeg dig til i stedet for da skriver jeg dig til*« etc. (s. 568). Så når moderne danske vejrværter siger *I morgen, så skinner solen*, følger de altså en mangehundredeårig gammel regel.

Yderligere observationer. Løbende kan man også notere sig andre interessante ting, store som små, når man læser Pontoppidans arbejde. I afdelingen for småting kan fx nævnes opbyggelige ord som »Hvad sprogborgen og den sunde fornøft siger god for, det bør man lægge sig efter« (s. 497), at det sprog som taltes af »dannede sjællændere« åbenbart var beundringsværdigt (s. 324), og at man stadig (som i gammeldansk) bøjede talordene 2 og 3 i genus (s. 509).

I afdelingen for de lidt større sager kan nævnes genusanalysen, som på flere punkter adskiller sig fra hvad jeg som moderne grammatiker er vant til. For eksempel opererer Pontoppidan blandt andet med *fælleskøn*, men det svarer ikke helt til den moderne brug, idét det også omfatter neutrum; ved siden af *fælleskøn* finder man begrebet *genus polycoenum*, af Ebbesen oversat til *mangfælligkøn*, og det er sidstnævnte der svarer til vores moderne *fælleskøn* (s. 131-132). Dét og de mange oplysninger om hvordan *sexus* og *genus* kommer til udtryk ved anaforisk reference, ligger og venter på at blive nærstuderet.

Også Pontoppidans analyser af samtidens sætningskonstruktioner med upersonlige subjekter (*det*), s. 452, og hvad man i nutiden iblandt kalder oblikke subjekter (af typen *mig tykkes*), s. 452, er nogle af de emner som står forrest i rækken til nærmere studier.

Oversætteren/udgiveren skriver i sit forord med henvisning til sin alder at det man får med denne udgave, er det han kunne nå indenfor de givne rammer. Man kan altid fundere over hvad mere han kunne have nået, havde han haft mere tid. Som læser er jeg glad for alt det der *er* nået, og jeg vil blive ved med at kunne finde mere spændende såvel i Pontoppidans grammatik som i Ebbesens indledning og mange noter. Det vil andre også kunne.

Referencer

- Allan, Robin, Philip Holmes & Tom Lundskær-Nielsen: *Danish, a comprehensive grammar*. London & New York: Routledge 1995.
- Bak, Sebastian Møller: *En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske træk i middelnedertyske diplomer fra Lübecks cancelli og det kongelige danske cancelli (1400-1449)*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2014.
- Basbøll, Hans: *The Phonology of Danish*. Oxford: Oxford University Press 2005.
- Chafe, Wallace L.: Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and Topic*, s. 25-55. New York, San Francisco & London: Academic Press, Inc. 1976.
- Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede I-VI*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1915-1929, fotografisk genoptryk 1979.
- Diderichsen, Paul: *Sprogsyn og sproglig opdragelse*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1968.
- Gerner, Henrich: Epitome Philologicæ Danicæ, 1690, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede III*, s. 251-317. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.
- Haberland, Hartmut & Lars Heltoft: Die schwache Adjektivflexion im Dänischen und Deutschen. *Acta Linguistica Hafniensia* 40, s. 23-43, 2007.
- Hansen, Erik: Jensen er nede i postkassen med et brev. Konstruktioner med con-subjectum i moderne dansk. *Danske Studier*, s. 5-36, 1971.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft: *Grammatik over det danske sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2011.
- Høysgaard, Jens Pedersen: Accentuered og raisonneered grammatica, 1747, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede IV*, s. 249-488. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1920, fotografisk genoptryk 1979.
- Høysgaard, Jens Pedersen: Methodisk Forsøg til en Fulstændig Dansk Syntax, 1752, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede V*, s. 1-506. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.

- Jacobsen, Henrik Galberg: *Ret og skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005* I-II. Dansk Sprognævn's Skrifter 42. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010.
- Jespersen, Otto: *Studier over engelske kasus*. København: Kleins forlag 1891.
- Ordbog over det danske Sprog*, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1918–1956.
- Syv, Peder: Nogle betenkninger om det cimbriske sprog, 1663, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede* I, s. 75-272. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.
- Sørensen, Axel: Udsagnsordenes flertalsformer. En redegørelse. *Dania* 7, s. 145-209, 1900.
- Sørensen, Axel: *En Ariadnetråd gennem en sproglig labyrinth i spørgsmålet om fortids-tillægsmåderne til velvillig overvejelse for vaklende*. København: Lehmann & Stages Forlag 1902.
- Togeby, Ole: *Fungerer denne sætning? Funktionel dansk sproglære*. København: Gads Forlag 2003.
- Wiwel, H. G.: *Synspunkter for dansk Sproglære*. København: Det nordiske Forlag 1901.

Eva Skafte Jensen

Lis Møller, Andreas Hjort Møller, Lea Grosen Jørgensen, Simona Zetterberg-Nielsen og Berit Merete Kjærulff: Middelalderisme i dansk romantisk litteratur. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 560 sider. Illustreret. ISBN: 978-87-7219-530-8. Vejl. pris kr. 449,95 kr.

Gennem hundrede år fra midten af det 18. til midten af det 19. århundrede udgør dyrkelsen af vikingetid og middelalder en dominerende strømning i dansk litteratur. Man kan som eksempler blot nævne gyldne højdepunkter som Ewalds dramaer *Rolf Krage* og *Balders Død*, Oehlenschlägers brug af folkeviser og sagnmotiver i *Digte 1803*, Grundtvigs tolkninger af den nordiske mytologi og Ingemanns i både samtid og eftertid så yndede historiske romaner. Tidligere har man overvejende beskrevet genopdagelse, genbrug og genfortolkning af nordisk fortid som et, omend særdeles vigtigt, del-aspekt af guldalderens hele opgør med oplysningstanken og af fantasiens oprør imod klassicismens rigide regelæstetik; men i den publika-

tion, som her skal beskrives og drøftes, vendes proportionerne om. *Middelalderisme i dansk romantisk litteratur* skal, hedder det nemlig indledningsvis, gøre den litterære dialog med middelalderen til et forskningsmæssigt hovedaspekt. Bogen skal derved udfylde et tomrum i dansk litteraturhistorieskrivning og, som det hedder, forsøge at »gøre dét synligt, der hele tiden burde have været åbenlyst« (13). Hensigten er, overordnet set, at præsentere en ændret vinkel på den litteratur, som man i litteraturhistorien sædvanligvis kalder universalromantik, nationalromantik, poetisk realisme og romantisme eller muligvis (uretfærdigt og skævt) har klassificeret som dansk Biedermeier.

Som baggrund for publikationen og projektet bag denne, »Middelalderisme i dansk romantisk litteratur (2018-22)« ledet af professor Lis Møller, anføres, at vi igen i vores egen tid fantasierer på livet løs om middelalderen, hvad enten denne »opfattes som en mørk, barbarisk og voldelig tid eller snarere forbindes med heltemod, ridderlighed og eventyr« (14). Denne afgørende polaritet går igen i nyere forskning, hvor f.eks. David Matthews skelner mellem »grotesk« og »romantisk« middelalderisme. Førstnævnte genskaber middelalderen som en kontrast til en oplyst, civiliseret og human nutid, mens sidstnævnte omvendt opfatter visse aspekter af middelalderen, f.eks. dens heroisme, i et langt mere positivt lys og ligefrem omfatter epoken med beundring og nostalgi (26f). Om de to divergerende opfattelsers fortsatte liv i nutiden vidner til den ene side voldsomme og derfor voldsomt populære film og tv-serier, til den anden side fredeligere fænomener såsom vikingetræf og middelaldermarkeder med dertil hørende spektakulære ridderturneringer, uden blodsudgydelse.

Genopdagelse, genanvendelse, nytolkning af og fantasier om den europæiske middelalder har som forskningsfelt gennem de sidste fem årtier stået stærkt i den engelsksprogede verden. *Medievalism* i engelsk romantik, samt i engelsk litteratur generelt, er efterhånden overordentligt velbeskrevet. Derimod leder man, siger bogen, »forgæves efter en samlet fremstilling af middelalderismen i den danske romantiske litteratur. Hvorfor har ingen fundet det umagen værd at kortlægge denne tendens i dansk kontekst?« (20). Det bedste svar herpå kan være, at man i forskningen da så sandelig konstant har været opmærksom på den omtalte strømning. Man – og det vil her, nævnt i kronologisk orden, sige Paul V. Rubow i 1923, Helge Toldberg i 1944, Flemming Lundgreen-Nielsen i 1968 og Sune Auken i 2005, men andre kunne nævnes – har bare traditionelt kaldt den noget andet end lige 'middelalderisme'.

Denne malabariske neologisme (på dansk) defineres kort som »middelalderen efter middelalderen« (13), men længere som beskæftigelse med middelalderen inden for et kontinuum, som rækker fra middelalderstudier til den førømtalte genopdagelse, genbrug og gentolkning. Der var tale om en fælles interesse for

middelalderens litteratur, billedkunst og arkitektur, anvendt i det nordvestlige Europa som våben i en offensiv mod især fransk kulturdominans. En kollektiv inspiration fra middelalderen skulle revitalisere poesien (19). Middelalderen skulle, som det i bogen generaliserende hedder, »genfortrylle en affortryllet nutid« (29).

Når bogens forfattere ikke har fundet det tilstrækkeligt, ligesom tidligere, at tale om f.eks. »dyrkelse« af oldtid, vikingetid og middelalder i dansk litteratur, men i stedet har valgt direkte at importere og delvis fordanske den engelske term, skyldes det et overordnet ønske om at »se dansk romantik i en bredere nordvest-europæisk kontekst, ikke kun som en tysk eksportvare, der i Danmark fik en særlig national udformning« (22). Danske romantikeres af middelalderen inspirerede værker bør ses som en del af en bredere europæisk strømning. Det betyder, betyder man straks, imidlertid ikke, at 'middelalderisme' fra nu af skal erstatte romantikbegrebet – »romantik er mere end middelalderisme, ligesom middelalderisme ikke er forbeholdt romantikken« (35) – men det indebærer, at dansk romantik skues i middelalderismens optik, hvorved det måske kan vises, hvorledes denne optik »samler tendenser, påvirkninger og udviklinger i et nyt mønster. Kendte og kanoniserede værker indgår i nye konstellationer, ligesom oversete værker kan trækkes frem af glemslen.« (35)

Et glimrende eksempel herpå leverer Andreas Hjort Møller i kapitlet »Vikinger og skjalde hos Mallet og Gerstenberg«, som portrætterer to nøglepersoner i den tidligste europæiske middelalderisme. Franskmanden Paul-Henri Mallet bidrog ved sin *Introduction à l'histoire de Dannemarc* (1755, året efter oversat til dansk) og sin antologi (1756) med oversatte stykker af Den Poetiske Edda og Snorris Edda samt en række oldislandske skjaldedigte til den fremvoksende internationale interesse for Nordens oldtid og vores middelalderlitteratur, og i Heinrich Wilhelm Gerstenbergs *Gedicht eines Skalden* (»Et skjaldedigt«, 1766) skabtes en emblematisk figur, barden, som hurtigt skulle blive det både tyske og danske sidestykke til Ossian.

Baggrunden er, viser bogen i et indledende kapitel, den vigtige kendsgerning, at digtere og andre åndspersonligheder havde opdaget det oldnordiske længe inden årene omkring 1800. Det er derfor fejlagtigt, som Georg Brandes i hans *Hovedstrømninger*, at forklare interessen for vikingetid og middelalder som en reaktion på primært Napoleons fremmarch, der gjorde en ende på 1700-tallets kosmopolitisme og fik kulturlivet til at trække sig tilbage i nostalgisk dyrkelse af hjemlige nationale værdier. Nej, opdagelsen af det nordiske tog sin begyndelse i det levende kosmopolitiske miljø i København mellem 1750 og 1770 (25), og »middelalderisme er som sådan ikke snævert knyttet til en bestemt ideologi eller en bestemt form for litteratur«. Begejstringen for middelalderen finder man således, noget

senere, på begge sider af litteraturhistoriens traditionelle skel mellem universal- og nationalromantik, en sontring, som bogen af samme grund vil kunne medvirke til at bløde op.

Fra 1770'erne og 80'erne fokuserer Simona Zetterberg-Nielsen med rette på Peter Frederik Suhm, dog ikke i dennes egenskab af historieskriver, ej heller som aktiv importør af keltisk eller påstået keltisk arvegods (jf. Flemming Lundgreen-Nielsen: »P.F. Suhm som dansk Ossian-pioner i 1771«, *Danske Studier* 2016, s. 122-158), men som forfatter til en række fiktionsværker med middelaldermotiv, først *Sigrid eller Kierlighed Tapperheds Belønning* (udgivet anonymt 1772), siden romanerne *Euphron* (1774), *Gyrithe* (1774), *De tre Venner* (1775), *Signe og Habor* (1777) samt *Alfsol* (1783). Hans prosafortællinger er overvejende baseret på Saxos *Gesta Danorum*, men Suhms romaner gør begivenhederne sammenhængende gennem psykologiske forklaringer og fremlægger samtidig et andet kvindesyn end det, man finder hos Saxo, idet de kvindelige protagonister fremhæves som initiativrige og handlekraftige. Rent fremstillingsmæssigt har Suhm tydeligt nok lært meget af sagalitteraturen, og i sin fiktionsprosa evnede han at udfolde alt det, historieskrivningen ikke tillod. Fri bearbejdelse af kilderne og promovering af hans ideologiske dagsorden gik hos ham hånd i hånd med »et idealiseret og ophøjet billede af det nordiske folk både gennem persontegningerne og sproget« (135f).

To femtedeile af *Middelalderisme i dansk romantisk litteratur* er skrevet af Lis Møller, som selv bidrager med en grundig belysning af folkevisernes genkomst og leverer skarpsindige læsninger af balladepåvirkningen hos Oehlenschläger i *Digte 1803* med »Ellehöien« som hovedeksempel. Det er også hende, der i et senere kapitel kortlægger brugen af genren *romanze*, dvs. »et strofisk, episk-lyrisk kunstdigt, ofte, men ikke nødvendigvis, med et stærkere lyrisk islæt end de 'rigtige' folkeviser« (336). Hovedstykket er her igen af Oehlenschläger: den mesterlige versfortælling *Helge* (1814). I direkte fortsættelse heraf analyseres Ingemanns romance »Kong Valdemars Jagt« og sammes romance-kreds *Holger Danske* (1837), idet sidstnævnte anskues som et koncentrat af den romantiske middelalderismes konstituerende komponenter. Her »får vi et glimt af det førkristne Norden, korstogene og mødet med den orientalske verden samt ridder-skabet med dets troskabskodeks og tvekampe til forsvar for en dames ære, og her optræder både skikkelser fra middelalderens historie og fra dens sagnverden.« (358)

Mest overbevisende som litteraturhistoriker er Lis Møller dog i et kernekapitel om Ingemanns tidlige »eventyrlige« forfatterskab, hvor der teoretisk knyttes an til Tolkien, og hvor hun i sine fine læsninger af *De sorte Riddere* (1814), *Reinald Underbarnet* (1815) og hans på bornholmske sagn baserede *De Underjordiske*

(1817) formår at trænge i dybden uden at forfalde de psykoanalytiske greb, der ellers muligvis kunne have været nærliggende. »Nogen burde se nærmere på Ingemanns ungdomsværker«, skrev Flemming Lundgreen-Nielsen profetisk i 1996 i sin artikel »Den fortrængte Ingemann« (Henrik Blicher (red): *Som runer på blad*, s. 75-92). Nu er det så forsøgt, på ny kunne man sige, og gennemført på en forskningsmæssigt eksemplarisk måde.

Forskningsprojektets målsætning om at lade kendte og kanoniserede værker indgå i nye konstellationer synes at være stødt på hindringer, hvor det gælder så grundigt beskrevne felter som Oehlenschlägers ungdomsværker, her især *Vaulundurs Saga*, og Grundtvigs beskæftigelse med den nordiske mytologi og *Beowulf*. Disse to opgaver varetages af Lea Grosen Jørgensen, som, hvad den ene angår, forståeligt nok har svært ved at føje nyt til eksisterende forskning, og som, da hun kommer til den anden, står med det problem, at Grundtvigs middelalderisme netop er meget grundtvigsk, fordi middelalderstudierne hos ham falder sammen med middelalderbrug og middelalderfortolkning. Bedst forekommer her den ret generelle beskrivelse, at Grundtvig nok anerkender mytologiens historiske relevans; »men i stedet for at tolke den udelukkende som et historisk levn betragter han den som et poetisk værk, der giver os et indblik i fortidens tankesæt.« Set i dette perspektiv fører Grundtvig i og med *Nordens Mytologi* (1808) an i hele »skreddet fra historisk til en mere litterær, filologisk og endda antropologisk mytfortolkning« (374).

Nærværende anmeldelse har endnu ikke omtalt bogens femte forfatter. Det er Berit Merete Kjærulf, som medvirker med et kort underafsnit om de politiske aspekter af Levin Christian Sanders skuespil *Niels Ebbesen af Nørreriis* (1797), men i et senere kapitel viser, hvordan »den middelalderistiske litteratur«, her i romanens og dramaets form, i 1830'erne og kraftigst i 40'erne, bliver brugt til at forhandle komplekse problemstillinger i relation til forholdet mellem konge og folk og til at tematisere nye politiske ideer i en dansk kontekst. Litteraturen får her lov at interagere polemisk med samtiden. Den bliver desuden et vigtigt supplement til historieskrivningen og giver os »indblik i de overvejelser, som gik forud for overgangen til konstitutionelt monarki i 1848.« (461) Kapitlet bør især roses for sin fremdragelse dels af det anonymt forfattede skuespil *Marsk Stig* (1834), dels af Johan Moses Hollard Nielsens roman i tre dele *Ridder Niels Ebbesen, Danmarks Befrier. En historisk romantisk Skildring fra Middelalderen* (1847-48). Begge tekster diskuterer, ret så eksplicit, temaet magt og styreform, idet de helt i Junigrundlovens ånd sonderer mellem patriotismen, som vil sætte kongen i centrum, og den nationalisme, som baserer sig på ideen om folket.

Bemærk i øvrigt her årstallene: Romantikken synger nu på sit allersidste vers. Belysningerne af middelalderdyrkelsen i det 19. århundredes danske litteratur

slutter da også meget betegnende med Lis Møllers redegørelse for tankerne bag Svend Grundtvigs store projekt *Danmarks gamle Folkeviser* og læsninger af to folkevisebaserede Marsk Stig-dramaer, det ene af Carsten Hauch, det andet af Mathilde Fibigers storesøster Ilia Fibiger, men begge fra 1850, hvorfra der så ikke er langt til det moderne gennembrud, som jo gav dansk middelalderisme dødsstødet.

Mindre klar forekommer værket i sin afgrænsning bagud. Afsættet vælges som nævnt i to årtier efter 1750, hvor det tysksprogede litterære miljø i København for en tid blev et europæisk kulturmidtpunkt: »Hvis København nogensinde har været *in* i Europa, så var det i de cirka tyve år fra 1750 til 1770.« (68). Men titlen lægger samtidig op til en anden afgrænsning, omkring året 1800. På sidste side hedder det (som et kompromis?), at »digtere og forfattere i det sene 1700-tal og begyndelsen af 1800-tallet« var »de første til at få øje på mulighederne og fascinationskraften i middelalderstoffet« (520). Det kan ligne oprettelsen af et tredje interval. Undervejs (490) opereres sågar med tidsrammen 1750-1850. Så hvad skal man som læser tro?

Mens læseren således får tilbudt tre-fire kronologiske rammer for dyrkelsen af middelalderen i dansk litteratur, søges man nærmest holdt i et jerngreb, hvad angår terminologien. Bogen fastholder i overskrifter til kapitler og underafsnit de i dansk kontekst nye begreber 'middelalderisme' og 'middelalderistisk', og på brøtekstens niveau tales der konsekvent om middelalderisme som en art væsenssegenskab ved forfatterskaber og enkeltværker. Mest udpræget virker tilbøjeligheden til selvforstærkende begrebsrytteri i bogens kapitel 13, »Politisk middelalderisme i enevældens sidste årtier«, hvor der uden variation tales om »den middelalderistiske litteratur« som en én gang for alle fastslået, afgrænset størrelse (437, 440, 442, 451, 456, 458, 459, 460). Metodologisk betragtet gør bogen sig her skyldig i en velkendt, men problematisk manøvre, idet tendensen eller strømmingen gøres til en definerende egenskab ved en bestemt gruppe af værker og forfattere. Andetsteds tales der, lige så løst, om »middelalderistiske« tekster (397), romaner (431), dramaer (171, 479), eventyr (298), eller generelt om specifikke hovedkendetegn ved al »middelalderistisk fiktion« (433).

Bogen definerer som allerede nævnt, i kapitel 1 (13) samlet 'middelalderisme' som betegnelse for »genopdagelse, genbrug og gentolkning af og fantasier om den europæiske middelalder i en post-middelalderlig tidsalder« (citeret efter Louise d'Arcens i indledningen til *The Cambridge Companion to Medievalism*, 2016), og Lis Møller uddyber klogt, når hun på det foreliggende værks sidste sider som »selve definitionen« (!) på fænomenet middelalderisme skriver, »at den ikke skildrer middelalderen, 'som den var', men skræver over to tidsaldre: middelalderen, som det middelalderistiske værk henter stof og inspiration fra, og værkets egen

samtid, som værket genfortolker middelalderen i lyset af.« (519f). Også midt inde i værket finder man udspil til en forklarende definition, når der ved slutningen af samme Lis Møllers redegørelse for Oehlenschlägers ungdomsværker står, at disse »befinder sig i krydsfeltet mellem den groteske, gotiske middelalderisme og så den romantiske, idealiserede middelalderisme« (297). Men her bliver 'middelalderisme' jo altså netop to ting og ikke én. Man kan kun bifalde disse forsøg på nuancering og præcisering af begrebet. Men der er unægtelig god grund til at anholde en passage i Lea Grosen Jørgensens kapitel omkring Grundtvig. Her hedder det, at digteren i sit efterklangsdigt til heltekvadet *The Battle of Brunanburh* »mere eller mindre« italesætter selve fænomenet:

Det er en middelalderisme-tekst, idet den bygger på et værk fra middelalderen. Det er et tilbageskuende værk, som forholder sig til »Fædres Kæmpevis« og priser det originale, angelsaksiske kvad. Med sit metapoetiske indhold er teksten samtidig en forsvarstale for den grundtvigske middelalderisme, hvor faglig kunnen og fantasifuld meddigtning ikke udelukker, men derimod supplerer hinanden. (388f)

Umiddelbart inden denne passage, som ganske rigtigt kan læses som en formel for genopdagelse, genbrug og genfortolkning af fortiden, virker det imidlertid, som om Lea Grosen Jørgensen metodisk set går med samlede ben i spinaten: »Grundtvig bruger ganske vist ikke ordet middelalderisme« (388). Nej, netop ikke, glo- sen er en nutidig retrospektiv litteratur- og åndshistorisk betegnelse. Bogen bytter her om på beskrivelsesdiskursen og forskningsobjektets diskurs. For øvrigt ville Grundtvig næppe have brudt sig om en begrebsdannelse, som hæfter suffikset »isme«, brugt i græsk, latin og fransk, på et hjemligt, fortroligt ord. Og måske havde det klædt projektet at sondre klarere mellem dengang og nu, netop når det drejer sig om ham, en mastodont, »uomgængelig hovedfigur i middelalderstudier og dansk middelalderisme« (363). Grundtvig gik jo nemlig bestemt ikke af vejen for at spejle sin egen tid i den nordiske fortid. Han mente at kunne se aspekter af kristen tænkning foregrebet i det hedenske univers og lignede derved Snorri Sturluson, i hvis *Edda* forskere som Anne Holtmark og Annette Lassen netop har afdækket centrale kristne træk. Snorris værk, som var tænkt som en lærebog for vordende skjalde, præges af »historieforvirring« (44), bemærker bogen korrekt. Men det vidner om begrænset kendskab til islandsk middelalderlitteratur, når man skriver, at Snorri »offentliggjorde« sit værk (sst.) på et tidspunkt, hvor fænomenet 'offentlighed' endnu ikke fandtes.

Middelalderisme i dansk romantisk litteratur begrundet sin berettigelse, når det i begyndelsen af dens epilog så rigtigt hedder, at »Middelalderisme er en

helt markant tendens i dansk litteratur 1750-1850« (490). Samtidig indrømmes det, at bogen »kun har behandlet et udsnit af de værker, der på den ene eller den anden måde drømmer om middelalderen«. Til de mest påfaldende fravalg hører Oehlenschlägers monumentale saga-tragedie *Kiartan og Gudrun*, 1848, som kun nævnes helt en passant (461); men værket forbigår også, og helt uden begrundelse, Poul Martin Møllers *Ejvind Skaldaspiller*, skrevet i Købelev 1816-17, Henrik Hertz' digt *Tyrving* (1847) og – mere uforståeligt – Carsten Hauchs to prosaværker *Saga om Torvald Vidførle* (1849) og *Fortælling om Haldor* (1864). Man vover den formodning, at den selektive omgang med sagapåvirkninger og sagaefterligninger i det 19. århundredes litteratur skyldes forskernes mangel på kompetencer i det norrøne sprog og derfor i sidste ende kan føres tilbage til afskaffelsen af oldislandsk som obligatorisk disciplin i danskfaget i København og Aarhus omkring 1970. I den afsluttende perspektivering til nutidens omgang med fortidsstof mangler for øvrigt Villy Sørensens *Ragnarok. En gudefortælling* (1982) og den fjerde og sidste afdeling af Maja Lee Langvads debutværk *Find Holger Danske* (2006). Hvori det bl.a. hedder (52): »Vi ønsker at genskabe normalt tilstande i Danmark. Vi vil forsvare og hævde Holger Danskes ret til sit eget land. Danmark er Holger Danskes land og ikke allemandseje. Jo flere lovindgreb der tilgodeser Holger Udanske og Holger Nydanske på bekostning af Holger Danske, desto større bliver Holger Danskes forbitrelse. Det er tid til et frisk pust over Danmark.«

Det i Aarhus domicilerede projekt om dialog med vikingetid og middelalder fortjener at blive modtaget som et frisk forskningsmæssigt pust til den danske litteraturhistorieskrivning. Værket fremtræder veldisponeret og velredigeret, og dets læsninger af forfatterskaber og værker udmærker sig ved saglighed og grundighed. En særlig kvalitet repræsenterer de farverige illustrationer, der er anbragt lige netop dér, hvor de kan give fremstillingen et lille ekstra løft. Man undrer sig heller ikke spor, når man i kolofonen ser, at Carl-H. K. Zakrisson har været medansvarlig for omslag, tilrettelægning og sats.

Detaljekritikken må derfor blive en afsluttende tilføjelse. Umberto Ecos roman *Rosens navn*, et hovedarbejde inden for den moderne middelalderisme, udkom på italiensk i 1980, ikke som anført i 1983 (14). Ragnhild Langkjær, som nævnes brat, uden præsentation (464), og mangler i navneregisteret, forestod udgaven for Dansklærerforeningen (i 1943 og 1957) af Henrik Hertz' folkevisebaserede drama *Svend Dyrings Hus*, der i øvrigt gøres til genstand for en både indgående og oplysende analyse. Og Ferdinand Bræmers *Slaget paa Gratehede* (1828) kan ikke på samme tid være en roman (442) og et skuespil (443).

Erik Skyum-Nielsen

Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam (red.): *Angst i dansk litteratur*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 334 sider. ISBN 978-87-7219-193-5. Vejl. pris 299,95 kr.

Denne anmeldelse af en meget aktuel antologi *Angst i dansk litteratur*, som Aarhus Universitetsforlag udgav sidste år, kunne hedde: »Angst eller bange«. Den fanger tidens trend med angst, skrøbelighed og mistrivsel, herunder fremtids- og klimangst, og vil med sine 13 gode artikler give inspiration til litteraturhistoriske forløb omkring angst på flere uddannelser.

Hvad der startede som *Begrebet Angst* hos Kierkegaard 1844 er nu 2024 ikke længere et begreb, men snarere et fænomen, 'fænomenet angst', som meget forskelligt falder ind under, fx at man frygter noget eller er bange for noget. Sådan er det ikke formuleret i indledningen til den konferencerapport, bogen også er, redigeret af Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam. Her står der: »Litteraturen giver altså ikke endegyldig klarhed over, hvad angst er, men den undersøger, hvad angst gør – og hvordan angst er blevet oplevet, fortolket og fremstillet gennem historien« (s. 25). Nærværende anmelder ville ellers, ved netop en sådan publikation, gerne have haft en klar redegørelse for, hvad angst er, da han personligt ikke kender meget til den, eftersom man ikke mente at have den slags i den klasse, han voksede op i. Om han, som jeg, så er den rigtige anmelder af bogen, kan derfor diskuteres, men jeg vil så i stedet gerne vide, hvad der kan siges om den ud fra, hvad angsten gør, og hvordan den er blevet oplevet – og derfor fortsætter jeg med at redegøre for bogen og vurdere den. Og det skal siges, at jeg ved endt læsning har fået ændret mit syn på meget, der vedrører angst, og føler mig godt oplyst om fænomenet angst. Jeg opfatter derfor min opgave som anmelder her i store træk at referere problemstillingerne i de tretten artikler og evt. udvide deres litteraturhistoriske pointer. Da disse artikler er så lidt internt fagligt polemiske, fortsætter jeg i deres ånd.

Hele bogens 'hvad, hvordan og hvorfor' kan hurtigt besvares. Materialet er dansk litteratur i udvalg efter hvor ordet angst eller lignende bliver nævnt. Denne forekomst bliver undersøgt i dens litteraturhistoriske horisont, og det sker ud fra en nutidig interesse for angsten, som synes tiltagende i samfundet. Altså et aktuelt værk ud fra forestillingen om SAGEN i litteraturen som det væsentligste ved den og ikke litterariteten, dens måde at være litteratur på. Indledningen kunne godt have oplyst om principperne for de deltagende artikler. Er de fx forlængelser af de oplæg, som blev holdt på konferencen, og hvad drejede de debatter, de udløste, sig om? Konferencen blev afholdt 17.-18. juni 2021 på Institut für Dänisch ved Europa-Universität Flensburg. Hvordan blev udvalget af forfatterskaber til ved konferencen, hvilke forskere blev hyret og efter hvilke principper? Blandt andet

undrer det mig, at man ikke har kunnet finde plads til Jakob Knudsens roman *Angst – Mod* (1912-14)? Hans navn nævnes dog en passant i indledningen, men mere bliver det ikke til.

Bortset fra disse mangler er den »kontekstualiserende« indledning meget udførlig og velanbragt. Udover at angive den tematiske kerne i de 13 følgende artikler, som jeg også vil give mit bud på om lidt, så taler indledningen, ligesom mange af de følgende artikler, om angsten som et gådefuldt fænomen, der først lammer sproget og derpå rejser det igen i et litterært udtryk. Denne forvandling af angsten ind i et æstetisk udtryk er en kongstanke i indledningen, hvor man dog undlader at spørge til det æstetiske udtryks virkelighedskarakter. Er det selve angsten, vi møder i litteraturen eller bare et udtryk for den, en repræsentation af den, eller med andre ord: hvor meget virkelig virkelighed er der i det, vi læser, ofte skrevet bag efter som sammenfatning af erfaringer? En af artiklerne nævner, at 'angsten er et adelsmærke', fordi den kræver refleksion. Betyder det så, at det at bruge ordet 'angst' er måde at stemple en oplevelse op i kvalitet? Men hvad er da angst? Ja, lægger man de udsagn sammen, som de 13 artikler kommer med som svar på dette spørgsmål, så må man overordnet sige, at fænomenet angst dækker over en uro i sindet, en forskydning i jeg'et, så det ikke føler sig identisk med sig selv, eller en tilstand der kan udvikle sig til en psykisk sygdom. Alt i alt en rædsel for at miste sig selv i levende live.

Indledningen redegør desuden godt for fremkomsten af de forskellige videnskabers tilgang til tilstanden angst, det være sig neurovidenskab, biologi og psykologi, men den koncentrerer sig forståeligt nok om humaniora, hvor angsten, som det siges, er en »mestertrope« i litteraturen, ja enkelte forskere har endda kaldt det 20. århundredes litteratur for »angstens litteratur«. Det litteraturhistoriske perspektiv understreges også ved, at det diakrone forfølges i motiverne omkring angst. Hertil kan man dog sige, at man får besynderligt lidt at vide om, hvad angst egentlig er i de tretten artikler. Man sidder efter endt læsning tilbage med fornemmelsen af, at angst er umulig at sammenfatte som begreb, men snarere er en stemningsfarvning, som man kan anvende beskrivende næsten som 'tungsindig' eller 'oprevet'.

Den første artikel i bogen er Jacob Bøggilds om H.C. Andersen. Bøggild interesserer sig særligt for, om man kan sige, at Andersen foregreb Kierkegaards *Begrebet Angst*. Han følger angsten som motiv i en række af Andersens historier, og viser hvordan uforarbejdede romantiske oplevelser kan udmønte sig i en angst, der kan ligne svimmelhed. Ved at koncentrere sig om uskyldens angst fx hos Gerda i »Snedronningen« mener Bøggild at have godtgjort, at Andersen faktisk foregreb Kierkegaard ved før ham at have indset, at uskylden rummer en angst.

Således er der lagt op til Isak Winkel Holms behandling af *Begrebet Angst* under synspunktet, at angst er en særlig 'sitren', hvor den ubestemte er en angst for

intet, medens den bestemte er en frygt. Udtrykket 'Zittren' knytter sig til *Frygt og Bæven* (1843), hvor Abraham bæver forud for søneofringen. Denne fremadrettede bekymring kalder Winkel Holm med hjælp fra filosofen Peter Sloterdijk for katastrofeangst, og finder, at den gør Kierkegaard relevant i den moderne verden i dag fx i dens klimaangst. Gennem overvejelser over skæbnen og geniet når artiklen frem til *Begrebet Angst's* slutning, hvor angst både er sygdommen og dens kur. Man kan således frelses ud af »katastrofiseringen af angsten« ved troen. (I parentes bemærket er det, hvad Jakob Knudsen kaldte »Mod«). Denne sidste 'tro' er imidlertid svær at anvende i klimadebatten, hvad der vises ved, at artiklen bevæger sig rundt om Inger Christensens *alfabet* (1981) og Ørntofts *Digte 2014*. Opsummerende hævder artiklen, at Kierkegaards katastrofeangst kan hjælpe os i nutiden med at leve på kanten af en katastrofe.

Annegret Heitmann spørger i sin artikel til en række kvindelige forfattere omkring 1900, hvorledes de har det med angst, og om den ikke betyder mere, end Pil Dahlerup var inde på i sit betydningsfulde værk *Det moderne gennembruds kvinder* (1983), der mere så på dannelsessiden af det kvindelige livsforløb? Heitmann taler om angsten som en »basisemotion« (s. 76), der er svær at beskrive, men som fylder en del i disse kvinders litterære værker fx som angstscener. Erna Juel-Hansen skriver om en seksualangst, da en fedladet mandsperson gør voldssomme tilnærmelser. Illa Christensen om en ældre læges kys og det traume, det skaber i hende. Begge må overvinde deres angst for at komme videre i livet. Adda Ravnkilde skriver sig i *Tantaluskvaler* ud af sin angst. Olivia Levison beskriver i *Konsulinden* (1887) en kvindeskæbne, der gifter sig rigt med en frastødende mand, der dog dør og overlader hende en del penge, som hun giver ud i velgørenhed ledsaget af en latter, der afslører en angst skabt af selvbetragtning. Amalie Skrams hovedperson i *Professor Hieronimus* (1895) lider af en livsangst, der ligeledes, som de foregåendes, skal overvindes for at kvinderne kan komme videre. Angsten er således kun en fase i kvindernes liv. Kierkegaards angstbegreb spiller ingen rolle, nej angsten er her kønsspecifik og social, og er et led i kvindernes liv, der skal overstås i opbygningen af den nye kvindelighed.

Mange af artiklerne opsøger ordet 'angst' i de analyserede værker og vurderer, hvor mange gange ordet forekommer som en slags indikator for indstillingen på angst i værket. Det siger en del om, hvor meget forskelligt ordet skal dække. Således også hos Anna Sandberg, der skriver om Herman Bangs sene værk *Sælsomme Fortællinger* (1907). Hun starter med Bangs angst-erfaring fra Dybbølsløsten under tilbagetoget fra stillingerne, og viser, hvordan angsten er en impuls til at skrive i *Tine* (1889). Derpå kaster hun sig over de sælsomme fortællinger og analyserer, hvordan Bang både undersøger angsten efter 1900 og selv forsøger af skabe fortalte forløb, som skal ængste læseren, der konkret skal gribes af angst.

Den verden, de tre fortællinger foregår i, er på grænsen mellem det forståelige og det irrationelle, hvor død, vold og skyld krydser hinanden. Angsten er en menneskelig affekt, og forfatteren søger billeder fra et undersøisk dyreliv for at finde rammende udtryk for den. Bang eksperimenterer i denne fase af sit forfatterskab med det absolutte og ekstreme som ondskab, angst og død. Forsøget på en virkningsæstetik driver novellerne i retning af den fantastiske genre, der vil rejse gysset som virkelighed i læseren. I dette står Bang, så vidt jeg kan overskue, ganske alene med at stræbe efter at gøre angsten medoplevelig for læseren som en slags teaterets æstetik overført til litteraturen.

Rækkefølgen af artiklerne er jo tilstræbt litteraturhistorisk, men der også en 'atmosfære'-grund til, at Anders Ehlers Dams artikel om *De Dødes Rige* (1912-17) følger lige efter artiklen om Bangs voldsomme stemningsrapport fra tiden inden 1. verdenskrig. Også Pontoppidans roman er en atmosfærebeskrivelse af en angst, der ligger i luften, »den tunge Tordenluft« som i *De Dødes Rige* præger tidsrummet 1901-12. Dam spørger præcist til, hvordan skildringen af denne atmosfære finder sted hos Pontoppidan? Og han svarer, ikke ved analyse men ved kombinationen af indlagte fortællinger om personerne, især Torben og Jytte. Torben registrerer så at sige for forfatteren tidens overfladiskhed, bag hvilken en angst trives stumt som fx Jyttes, hvis liv hæmmes af hendes egen indre stumhed, der holder hende tilbage fra at udfolde sin kvindelighed, som i en slags livsangst. Op mod denne angst, som har bredt sig over hele samfundet som en angst for at tage livet på sig med dets iboende tragik og lidelse, der søges skjult i fornøjelser og medieunderholdning – op mod denne truende undergang kommer så romanens slutning, som Dam læser som en bevidst utopi, der ikke bare er påklisset for at få en slutning. Den er sådan set det skjulte håb, tiden er blevet kritiseret ud fra gennem hele romanen. Der sker blot det, at den her, fra at have været skjult, afdækkes. Virkelig en god forklaring på den omdiskuterede finale.

Af de tretten absolut gode artikler er der især to, jeg sætter særlig pris på. Den ene er Rasmus Vangshardts om ekspressionismen og angsten, og den anden er Sophie Wengerscheids behandling af fremtidsangsten hos blandt andre Jonas Eika. Fælles for de to artikler er, at de fra forskellige sider åbner mulighed for modholdninger til angsten. At de har modet til at antyde, at angsten også kan være en trend i tiden, det særlige krydderi som speeder kunsten op. Allerede Sophus Claussen havde blik for det hos Herman Bang, som han var roadie for i Paris i 1893, og som han senere kaldte 'saa sund en syg'.

Fornuftigt har Rasmus Vangshardt givet sig til at læse erindringer fra ekspressionismetiden fx Johannes Weltzers og Jørgen Bukdahls. Ud fra disse koncentrerer han sig om en gruppe studerende, der hang ud med hinanden på frokoststuen ved Københavns Universitet, kaldet Kannibalen. Disse studerende blev senere

berømte: grundtvigianeren Jørgen Bukdahl, ekspressionisten Rudolf Broby Johansen, digterne Emil Bønnelycke, Tom Kristensen og Johannes Weltzer, omgivet af folk som Hans Scherfig, Jens August Schade og Frederik Schyberg. Ud fra to sætninger hos Weltzer spørger Rasmus Vangshardt så, hvad forholdet mellem ekspressionisme og angst var? De to ufuldstændige sætninger er: »Kær er mig Uro og lange Rejser« og »Frygtløs i Dagenes Vold«. De synes ikke at tage angsten i uroen eller i dagene særlig højtidelig. I ovennævnte gruppes daglige omgang knyttede deltagerne da også belejligt angst-ordet fra 1. verdenskrig til deres egen sjælelige uro, så de både frygtede angsten i sjælen men også legede med den. Angsten er således for dem ikke nødvendigvis ond, men også en form for vellyst, der kan bruges til at producere kunst. Vangshardt konkluderer, at angsten ikke som hos Kierkegaard og Heidegger er et eksistentiale, men en fase man gennemgår og kommer ud af blandt andet ved at skrive om den.

Marianne Stidsen sætter sig i artiklen »Mellem politik og eksistens« for at genlæse Ole Sarvig, som en af de digtere, der mest vedholdende har fået knyttet ordet angst til sit forfatterskab. Det gør hun ud fra Kierkegaards angstbegreb og forestillingen om, at det er i friheden, at angsten vokser. Friheden opleves i modernitetens samfund, der bliver mere og mere klasseløst. Stidsen fremhæver nu, at Sarvig har blik for såvel angsten i subjektet som dette subjekts placering i samfundstotaliteten, men man skal ind og læse Sarvigs symbolsprog med samtidens briller for at se det, og forstå udtrykkene i forhold til kredsen omkring Heretica og Vilhelm Grønbech. Gør man det og inddrager hans essayistik, hvor der både er historisk såvel som politisk bevidsthed, så ser man en langt mere nuanceret og knap så ængstet Sarvig. Mod slutningen af sit liv fremførte Sarvig en kristen salmedigtning og heri indser man, at kristendommen sættes op som en løsning på angstens problem, men Sarvig pointerer i Stidsens udgave, at det skal ske på moderne betingelser, kristendommen må komme i en ny og uventet skikkelse.

Anders Juhl Rasmussen skriver om Tove Ditlevsens forfatterskab mellem angst og psykose, mellem Kierkegaard og Freud og deres respektive forståelser af den tilstand, som Tove Ditlevsen selv flere steder kalder »sindssyge«. Men det er her også mængden af gange, hvor ordet angst bruges til at karakterisere tilstande under denne betegnelse, der nok peger på Kierkegaard, men især på ordet: eksistens. Men med reaktualiseringen af de tre sidste værker i forfatterskabet gennem deres oversættelse til engelsk og den gode modtagelse, de har fået, er der kommet ekstra fokus på den indre oprevethed, hun havde haft siden barndommen. Denne oprevethed er ukontrollabel og kan vel føre vedkommende hen mod det svimlende dyb som 'intet' er i Kierkegaards angst. Andre steder beskriver Ditlevsen angsten med en freudsk sprogbrug som en psykose altså en sammenblanding af fantasi og virkelighed forfulgt af tvangsforestillinger, som hun ikke kan komme ud af, og som

farver hele oplevelsen af omverdenen. Og hun kan også tale om sin »angstneurose«, der jo så at sige sætter de to diskurser sammen. Psykiaterne, der behandlede hende, tilskrev tilstanden »sjælelig belastning«, hvad hun jo også selv har fortalt at lide under i de tre nævnte romaner, hvor hun kun let har fikionaliseret sit eget privatliv. De kvindelige litterater, der tidligere har behandlet forfatterskabet har set et mere almindeligt presset og udfordret kvindeliv, og de har ikke fokuseret i særlig grad på angsten, hvad Rasmussen qua opgaven har sat sig for. I positiv forstand kan disse angsttilstande producere fortælling, hvor det er æstetisk opildnende, at fantasi, forestillinger og normalt adskilte livsområder glider sammen, men negativt er det som menneskeliv med fx forfølgelsesvanvid m.m. den »sindssyge«, som Ditlevsen havde fra barndommen af.

Den anden af redaktørerne, Markus Floris Christensen, har skrevet en artikel, som kan opfattes som indledning nr. 2 til hele projektet, konferencen og bogen, men altså placeret midt i bogen under overskriften »Angstens forvandlingsformer. Om litteraturens aktualitet i angstsamfundet«. Hovedsynspunktet er her, at litteraturen gennem sine beretninger om angsten kan få os til at begribe dens dimensioner. Det gør litteraturen ved at forvandle angsten til en æstetisk form, et udtryk. Således har litteraturen en central rolle i det moderne angstsamfund, hvor mange mistrives. Det er ikke en behandlende rolle som psykiaterens, men netop humanioras berettende og forstående rolle. Meget optimistisk skriver Christensen, at litteraturen som særsprog kan give indsigt i angstens fænomenologiske indhold. Men hvad er da angstens fænomenologi, hvordan træder angsten frem, når vi indtil nu har hørt den karakteriseret som sitren, svimmelhed, basisemotion, affekt, uro, stumhed, frihedstab, forvirring, utilpassethed, oprevethed som ikke kan kontrolleres, identitetsforskydning og endelig som hos Kierkegaard gennem refleksionen forbundet med menneskets ånd? Dette spørgsmål er stillet af mig nu i dag, april 2024, og er jo umuligt at besvare, men er bare mit forsøg på at sammenfatte angstens område. I artiklen går Christensen videre med at se på angsten poetiske forvandlinger hos Thorkild Bjørnvig og Inger Christensen, der begge hælder til troen på sprogets forvandlende og dermed 'helbredende' kraft. Som Georges Bataille citeres for: »Poesien løfter angsten ind i et andet domæne, hvor den lader sig begribe i på ny« (s. 227). Hvortil man vel må sige og håbe, at det er så vel, for ord er kun ord, og, som Heidegger siger, slet ikke min virkelige virkelighed, sådan som jeg sidder og læser ordene i det rum, jeg er omgivet af konkret, og som er min faktiske virkelighed. Men jeg medgiver Christensen denne flotte formulering, 'at angsten får sproget til at ske, når værket er gået i stå i selvreferentialitet'. Denne sætning er værd at tage med sig, når man skal sammenfatte forholdet mellem angst og litteratur. Angsten betragtes her som det virkelighedstilskud, som skal hjælpe litteraturen ud af dens litteraritet, og sætningen

er som sådan typisk for redaktørernes interesse i temaet angst netop er for sagen og ikke litterariteten.

Hvad sker der, når sex og lyst blandes med angst og vold. Det skriver Henrik Zetterberg-Nielsen om hos Svend Åge Madsen. Hvis man nogensinde har været nær Madsens ungdomsværker som *Lystbilleder* (1964) og *Liget og lysten* (1968), så ved man, hvor meget opmærksomheden på fikcionaliteten betyder i disse værker med deres konstante påpegning af, at de er litteratur. Det ser Zetterberg-Nielsen nu som en slags stillingtagen hos Svend Åge Madsen til de erotiske fantasier, hvoraf der to hovedtyper, dem som vi bruger imaginært til at opnå større lyst, men ikke ønsker opfyldt – og så de voldsfantasier, som kun ganske få ønsker opfyldt. Det kan koges ned til forskellen mellem de samtykkende og de ikke-samtykkende fantasier som en reduktion af følgende citat »mellem de konsesuale praksisser og non-konsesuale forbrydelser« (s. 242). Madsens bøger ses da som et forsvar for de harmløse erotiske fantasier, der ikke ønskes opfyldt, og det er det, fikcionalitetsopmærksomheden tjener til i værkerne. Det betyder dog ikke, at litteraturen og tv-serier ikke lærer os noget, det gør de, for de opbygger vores forventninger, og der må vi bruge fikcionaliteten til at holde volden på afstand. Fikcionaliteten skal mærkes i læsningen, og dermed eliminere angsten, så vi kan skelne mellem 'liget og lysten', en titel som efter denne artikel om angsten, lysten og fikcionaliteten har fået en ekstra tydelighed.

Lasse Gammelgaard skriver om Simon Grotrian og vil hos ham undersøge angstens rolle i forhold til det patologiske, det poetiske og det religiøse, eller med andre ord om angsten er sygelig, om angsten fremmer digtningen, og om den er medvirkende til det religiøse spor i Grotrians kunstneriske virke. Ifølge Gammelgaard arbejder Grotrian meget ud fra forgængere i poesien især den religiøse poesi, hvor han spejder efter revner for at fejllæse forgængerne og selv komme til med sin ironi. Derfor har han også en angst for at disse forgængere skal afsløre hans lån, hvad Gammelgaard benytter Harold Blooms 'angst for indflydelse' fra tidligere digtere til at godtgøre. Den kristendom, som Grotrian præsenterer, er en jordisk udgave, der forsøger at se det himmelske i det jordiske, og hvor der midt i smerten og angsten er et opløftende budskab, der hævder glæden midt i rædslen. Troens aspekter er smerten, tvivlen, kontakten og ekstasen, og de samles i den iværksættende angst, der kommer uden grund ud af sig selv, lige som hos Kierkegaard. Men mod denne angst rejser digtet sig, som en formulering, der begrænser angsten. Her kunne det være rart, tilføjer jeg, om Jakobs Knudsens angst var blevet inddraget som modbillede til Grotrians. Martin Luthers angst i værket *Angst* fra 1912, er fortalt til stede som angsten for Guds fravær, en angst, der slår op fra dybet af sindet, med en konkret sanselighed, som Gud også skal melde sig med, når han kommer i Martins sind som nærvær. Når Gud kommer, standser

angstens kvalmende anfald, for Gud er god og ikke ond. Simon Grotrian synes ikke i levende live at være nået frem til samme tiltro til Guds-instansens komme? Når Martin får ro i sindet som en næsten blivende overgang, som rummes i ordet »Mod«, så hænger det sammen med, at i han i overgangen til *Mod* skipper sin kritiske bevidsthed, den kritiske bevidsthed Grotrian i høj grad bibeholder i sin ironiske praksis over for tidligere kristnes udsagn. Martin får i romanen råd om sin angst fra en ledende prior over mange klostre, Dr. Staupitz: »I det Menneskelige og Timelige hersker *Loven*, og med *Loven* følger altid Angst [...]. Men i det Menneskelige kan vi også bære Angsten. – Det kan vi ikke i det Evige, – det Eviges Angst kan intet Menneske bære – [...] Men derfor har Gud ogsaa bandlyst Angsten fra det Evige. Der er ingen Lov. Der er kun Sandhed og Naade, intet andet. Vi skal være sande, og Gud vil være naadig [...] Gud bevare jer og nu altid fra det Eviges Angst« (DSL-udgave 2018, s. 206) Jeg forstår 'det eviges angst' som tvivlen på den evige Gud, og derfor tvivlen om han er god eller ond eller han er intet? Vi skal tro os sikre på, at angsten kun har med vores menneskelige yderverden at gøre, om vi lever op til loven dér, men ikke med vores indre tilstand, for dér viser Gud os sin nåde. Meget af den alvorlige angst, som vi har stiftet bekendtskab med i artiklerne, synes at have en flig af det eviges angst, som en tvivl på hele skabelsen, en tvivl som jeget alene skal bære, hvad det ikke kan. Det er refleksionen, der kan bringe jeget i angst helt derud, kunne det vel siges i tilslutning til Kierkegaard og Knudsen?

Louise Mønster har valgt en overraskende digtsamling fra 2015, *Jetlag* af Henrik Nordbrandt. Overraskende fordi den handler så meget om digterens psykiske sygdom, at han i situationer er »bindegalt«, skønt han tidligere har udtalt ikke at ville blande sygdom og digtning, men her har digtene tydeligt fået en terapeutisk betydning. Bogen er Nordbrandts traume- og angstbog. Det er klart den ændrede autobiografiske tendens i tiden, der har fået Nordbrandt til at bevæge sig i denne retning. Digtsamlingen skildrer en rejse med fly til Costa Rica, opholdet der, og tilbageturen hjem. På turen i flyvemaskinen bliver han »bindegalt«, sikkert pga. af indespærringen med de mange mennesker, og det bliver klart, at han lever med en social angst, der blandt andet indebærer angsten for de andres kritiske blik på ham, så han føler sig truet af andre mennesker. Jeg'et er på mange måder ude af sig selv og gennem en fantaseret forbindelse tilbage til sin fødsel på nogenlunde samme tidspunkt, som Den franske Skole på Frederiksberg blev bombet, får han ideen om, at har et fødselstraume. Han 'bombes' i digtene tilbage til Frederiksberg, marts 1945. Men også andre forhold i tid og rum blandes ind i disse forestillinger, Amerikas opdagelse, den moderne verdens begyndelse og imperialismens spøgelse. »Tiden stavrer rundt i blinde« (s. 295), hedder det hos Nordbrandt som et billede på sammenblandingen, der altså ikke kun er en æstetisk finesse, men

en regelret psykisk sygdom, hvor jeget har mistet kontrollen over sig selv. Sygdommen social angst har han levet med siden 16 års-alderen, og den har sikkert bevirket hans lange perioder i udlandet ved Middelhavet på flugt fra det sociale Danmark, som jeg har hørt ham udtale, at han hadede virkelig grundigt. Da Nordbrandt debuterede blev han meget rost for sin metaforik, der nu med baggrund i den omtalte digtsamlings 'galskab' fremtræder i noget andet lys som måske en sygelig dispositions talemåder. Under alle omstændigheder fører Louise Mønster diskussionen om galskab og kunst fint videre, sådan som Nordbrandt selv har åbnet for den med digtsamlingen *Jetlag*.

Endelig kommer vi til den sidste artikel, som er den, jeg sætter mest pris på grundet dens kritiske tendens, nemlig Sophie Wennerscheids »Fremtidsangst i Jonas Eikas *Efter Solen*« (2018). Den starter nu med et længere afsnit om klimaangst og fremtidsangst, inden den kommer til Eikas novellesamling. I det afsnit spørger Wennerscheid, om angsten bidrager til at øge indsigten i klimatruslen, eller om vi bare dvæler i angsten? Angst og litteratur ligner hinanden, siger hun, i det at være forestillingsbilleder, altså en slags spekulation i (sic) fremtiden, hvorfor hun kan tale en spekulativ fiktion i nyere dansk litteratur, hvor blandingen af frygt og fascination i forhold til fremtiden og klimaet er gennemgående. Hun ser netop Eikas bog i et sådant spekulativt perspektiv. Hun citerer kritiske tyske røster, der spørger om den grønne bevægelse er en slags politisk teologi, der skal indstifte en ny moralsk fantasi, nu hvor vi har været apokalypse-blinde, altså ikke har set katastrofen nærme sig i sidste halvdel af det 20. århundrede. Jonas Eika mener selv, at vi skal lære at handle sådan, at vi sikrer menneskets fortsatte liv på Jorden. Er det meningen, at vi romantisk skal tilbage til naturen? I så fald er naturen jo styret af materielle kræfter, der vil sætte mennesket til vægs, uden at det kan gribe ind. Her kommer den spekulative fiktion og den spekulative realisme til. Den spekulative realisme er en filosofisk strømning i Tyskland for tiden. Den forsøger i det, som ligger hinsides det realistisk givne, og synes at være en trend som optager mange i disse apokalypse-prægede tider. Spekulationen forsøger at lokke os til at tro på undergangsscenerne for fremtiden. For Eikas noveller drejer det sig om pludseligt at miste fodfæste i en verden fuld dystopi og utopi, hvilket skaber en diffus angstfølelse i læseren. Man kan fremstille det sådan, at fremtiden gennemlyser nutiden, således at man spekulerer sig til menneskets fremtid gennem usikkerhed, tvivl, bange anelser og – håb, for mennesket ender med at blive frelst. Disse angstsyner af fremtiden synes at være vores tids måde at opleve angsten på, skriver Wennerscheid. De skal fremme en angst, der skal gøre os handlende og frelse os ud af de negative fremtidsforudsigelser. Artikkels velgørende kritiske tendens er, at den forsøger at forholde sig afslappet til de mest voldsomme apokalyptiske formuleringer i samtiden.

Min helt, den franske filosof Michel Henry (1922-2002), som jeg har oversat tre bøger¹ af, bestemmer i bogen *Inkarnation – til en filosofi for kødet* (Paris 2000) mennesket som et inkarneret væsen, og set som et sådant inkarneret væsen kan man sige, at angsten i det er en manifestation af, at ånden er inkarneret i kødet og viser sig på denne måde. Dette indslag af en åndelig magt i mennesket ytrer sig eller inkarnerer sig kødeligt forskelligt i menneskene, nogle gange som en refleksion, der skaber angsten for intet, nogle gange som en svimmelhed, andre gange som en forskydning i personligheden, andre gange igen som en storm af forestillinger og billeder, der ikke kan kontrolleres. Mødet mellem ånden og kødet i angsten får det forløb, det gør, efter det sind, det foregår i. Deraf – det er mit bud – de mange forskellige indslag i angstens fænomenologi, som vi er blevet præsenteret for i de 13 artikler.

Angst i dansk litteratur er overordentlig velredigeret, ja man får det indtryk, at artikelskriverne er blevet presset til at holde sig inden for 20 sider og derfor har rykket meget stof om i noter. Jeg mindes ikke at have set en artikelantologi med så mange noter. Artiklerne er gode og medrivende at læse, men jeg savner klart redegørelser for, hvordan man kommer fra Kierkegaards begreb om angst til nutidens fænomen angst, eller med andre ord, hvorfor angst kan bruges som betegnelse for så forskellige tilstande? Min mistanke er, at man nogle steder forsøger at kvalificere sin tilstand med adelsmærket angst uden rigtigt at ville undersøge, om den faktisk er angst. At den går fra at være en hæmmende tilstand til at være en identitetsgivende? At det kan være en særlig kvalifikation at have eller have haft angst?

Bo Hakon Jørgensen

Ole Thomsen: Besindig rebel. Ludvig Holbergs liv og værk. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2024. 768 sider. ISBN 978-87-7219-936-8. Vejl. pris 499,95 kr.

Ole Thomsens svært velkomne bok om Ludvig Holberg er en svir for Holberg-interesserte, et overflødhethorn av fakta, observasjoner, fortolkninger og kor-

¹ En enkelt er trykt: *Jeg er sandheden* (Paris 1996) er udkommet på Forlaget Spring 2021. To findes hos mig som filer og kan frit rekvireres på >bohakon@hotmail.com<, og er: »Inkarnation« (2000) og »Kristus' egne ord« (2002).

rigeringer. Forfatteren synes å etterstrebe en viss totalitet, og en del blir derfor velkjent, men mye er originalt og friskt. Dette imponerende arbeid bygger åpenbart på livslange studier i Holberg og i antikken og vil være en uomgjengelig referanse i fremtidig Holberg-forskning. Det er en lavine av sterke og poengterte synspunkter. La meg med en gang innrømme at jeg for flere år siden var heldig nok til å lese et foreløpig utkast til herværende storverk. Jeg føler meg likevel uhildet nok til å gi en relevant, om ikke på alle punkt kompetent, anmeldelse av dette endelige, og sterkt bearbejdede og utvidete, resultat.

Thomsen gir oss et lærd, friskt, og alltid engasjert blikk på Holbergs forfatterskap. Han begynner med Holbergs hypokondri og slutter med vegelsinnet i dette storstilte forsøket på å underminere bildet av »rationalisten Holberg«. Dette lykkes Thomsen godt med – og det er nok i hovedsak rett at et slikt bilde har vært dominerende, det er ikke en åpen dør som her sparkes inn. Gjennomgående poenger er blant annet Holbergs kritikk av stoicismen, en betoning av følelser og kroppslighet, en utforskning av skeptisisme, ironi og satire. Som enhver god latinere, kan Thomsen tilbakeføre det meste til antikken. Fremstillingen er ispedd en del sjarmerende idiosynkratiske digresjoner. I sentrum for Holbergs forfatterskap stilles først og fremst *Peder Paars*, satirene og levnetsbrevene, eller »selvbiografien«, som Thomsen foretrekker å kalle dem, men Thomsen forsøker å kommentere de fleste av Holbergs tekster.

Thomsen kjenner godt til den omfattende Holberg-resepsjonen, som han har mange synspunkter på, både rosende og polemiske, og han kan også utfordre og provosere. Det går fram at han brukte 18 måneder på den flotte oversettelse av Holbergs Levnetsbrev som kan lese på »holbergsskrifter.dk«, og Thomsen vender igjen og igjen tilbake til disse tre latinske, fingerte brev. Det er vel også derfor rimelig at han i undertittelen har kalt sin bok »Holbergs liv og værk«. Den undertittel kan ikke forstås som at vi her har fått en tradisjonell Holberg-biografi i den forstand at vi følger personens liv kronologisk og i samstemt utvikling med hans verk. Thomsen begynner riktig nok med Holbergs bakgrunn og oppvekst i første kapittel, men etter hvert spiller det kronologiske ingen fremtredende rolle i bokens – generelt noe uavklarte – struktur. Her handler liv-verk-perspektivet mer om hvordan Holberg »spadserer ind i og udaf sine bøger« (527). Jeg vil si at vi fremdeles dessverre, og utrolig nok, også etter Thomsens imponerende bidrag mangler en egentlig Holberg-biografi i klassisk format og dybde. Heller ikke Lars Roar Langslets på sine premisser utmerkete *Den store ensomme* (2001) kan sies å oppfylle et slikt savn – den har riktig nok en mer tradisjonelt biografisk kronologisk liv-verk-struktur, men må nok regnes mer som en innføring.

Overskriften »Besindig rebel« fanger inn den paradoksale kjernen i Thomsens Holberg-portrett. Det er selvsagt ikke nytt at Holberg var motsetningsfull, han

var selv den første til å erklære det. Thomsens tittel peker også mot den gamle diskusjon i Holbergforskning om hvor vidt Holberg skal plasseres i de radikales, rebellenes- eller i de konservative, besindiges leir. Var Holberg egentlig en radikal opprører som, litt småfeig, ble holdt nede av sensuren? Thomsen viser riktig nok hvordan Holberg ofte klager over denne sensuren, men det er samtidig for mange konservative trekk i forfatterskapet til at man kan kalle ham radikal. Løsningen, som går i retning av at han intellektuelt sett hadde fascinasjon for radikale ideer, men at hans politiske instinkt var konservativ besindighet, en »konservativ reformtilhenger« (225), er kan hende ikke akkurat nyvinnende, men godt belagt og diskutert. Thomsen trekker frem at Holberg ofte var modig i sine formuleringer, der tror jeg også han har rett.

Thomsen har en rekke gode og overbevisende poenger som ofte åpner for nye diskusjoner. Jeg vil nevne noen.

Selvfølgelig betydningen av de tre levnetsbrevene, særlig det første, men også det tredje. Jeg fortsetter altså å kalle dem »levnetsbrev«, men det er av mindre betydning. I motsetning til de mange som har sett på Holbergs latinske brev som mystiske, kodete og fragmentarisk villedende, understreker Thomsen det oppriktige og meningsbærende i disse tekstene. For ham er de i bunn og grunn som selvbiografier flest, springende, lekende, essayistiske – og bygget opp som en mosaikk av latinreferanser. Selv finner jeg fremdeles disse tekstene ganske særegne og gåtefulle, men det er en fornøyelse å følge Thomsen i hans lesning. Enda mer ville jeg gjerne hatt av de mer filologiske fortolkninger av Holbergs 1700-tallslatin, her er Thomsen åpenbart på hjemmebane. Mitt ukvalifiserte inntrykk er at Thomsens oversettelse representerer en viktig oppdatering av Kragelunds tidligere arbeider.

Og videre er Thomsens fortolkning av hele den latinske arv for Holbergs forfatterskap forfriskende. I seg selv er denne påpekningen selvsagt på ingen måte ny, men Thomsen synes (i hvert fall for mine begrensede øyne) å ha den rette kompetanse til å gå nærmere inn på en rekke spørsmål her og korrigere Kragelund, som til tross for sine store fortjenester kan anklages for å være litt for prippen og tekkelig. Thomsen har også en mer fruktbar inngang til Holbergs bruk av kilder. Det er interessant å lese Thomsens kommentarer til Kragelund i forhold til skildringen av Københavns bybrann, der Thomsen forsvarer Holbergs innfletting av Plinius' brannskildring. Generelt må diskusjonen om Holbergs kompilasjon og delvise plagiater alltid være oppmerksom på de større og mindre justeringer og korrigeringer Holberg alltid foretar.

Det er mange høyst interessante enkeltheter som Thomsen kaster frem for videre forskning, et eksempel kan være Holbergs forhold til Longinos og det sublime. Her følger jeg helt Thomsen i at dette er en fruktbar innfallsvinkel til

Holberg, og at hans estetikk også står i dialog med ideen om det sublime, det emosjonelt gudegitte. Kanskje går ikke Thomsen langt nok, for han synes å benekte at dette sublime dyrkes i Holbergs eget forfatterskap. Jeg tror det er øyeblikk der Holberg faktisk strekker seg mot slike øyeblikk. Kanskje slipper Thomsen litt for fort spørsmålet om det sublimes plass hos Holberg, men at det er relevant, er sikkert. Blant de mange andre interessante dialogpartnere Thomsen trekker frem, er den radikale og dristige franske legen og filosofen la Mettrie. Det er i det hele tatt mange utkastede ideer til videre utforskning her.

Eksempel på et mer begrenset problem som slår meg som friskt hos Thomsen, er synet på den høyfornemme herre som mottar levnetsbrevne og epistlene. Mens tidlig Holbergforskning var opptatt av å identifisere denne adressaten, har all senere Holberg-forskning de siste hundre år tatt for gitt at denne personen er en fiksjon. Jeg finner det på sin plass at Thomsen formulerer seg med en viss varsomhet her, men viktigere er hans påpekning av at man må lese brevenes formuleringer i lys av denne instansen, enten han nå er fiktiv eller har en referanse i virkeligheten. Igjen synes jeg Thomsen kunne gått lenger i hermeneutisk utmynning av sin gode ide, for noen analyse av relasjonen mellom brevenes innskrevne »jeg« og »du« får vi ikke. Grunnlaget er imidlertid lagt.

Om man har ambisjonen om å gi en helhetlig fremstilling av Holbergs liv og verk, kommer man ikke utenom de tykke historiske verker. Dette har vist seg som en bøyg for mang en Holberg-forsker, men Thomsen gjør et forsøk på å fange inn også denne siden av forfatterskapet. Som ellers tas det da utgangspunkt i antikkens tekster, og det er interessante drøftinger av historikeren Holberg i lys av Plutark og andre antikke historieskrivere, men generelt er ikke Thomsens bidrag til historikeren Holberg blant de mest interessante passasjer i denne boken. Her møter man ikke det samme suverene overblikk som i forhold til satirene, og forfatterens hang til lange sitater uten god forklaring og sammenheng blir til tider enerverende. Begeistringen for Sigurd Høsts riktig nok velskrevne, men begrensede, avhandling om emnet er nærmest kuriøs. Interessen for antikken går på bekostning av sammenlikningen med Holbergs nære samtidskontekst av historikere. Engelskmannen Gibbon trekkes stadig frem, men han skrev jo dog etter Holberg, så det forblir noe uklart hva man skal legge i eventuelle paralleller mellom disse. Mer interessant ville det være å se nærmere på de umiddelbare kildene til såvel Gibbon som Holberg. Det er for øvrig nesten meningsløst å skrive om historikeren Holberg i vår tid uten å ta stilling til det kompilasjonsarbeid som ligger til grunn for de fleste av hans historiske tekster. Nesten et hvert sitat vil være sterkt farget av en europeisk kildetekst, men samtidig tilpasset gjennom mindre endringer. Thomsen har et litt for avslappet forhold til dette fenomenet og til historieskriving på 16- og 1700-tallet til at dette kapitlet blir virkelig interessant.

Thomsen har sans for det grove i Holbergs tekster, han gjemmer ikke bort, som mange tidligere forskere, det obscène hos Holberg. Dette er for meg et betimelig hovedbidrag, og jeg kunne ikke istemme mer med denne påpekning:

Det er længe blevet overset eller søgt bortforklaret, i hvilken grad Holberg, denne satyricus og bekender, udfordrer det sømmelige og pæne. Med deres bortforklaringer har hans fortolkere villet værne om Den Store Mand (og om deres egen Verden) (523)

Holberg var oppfattet som smaksutfordrende, og hans stykker utsatt for sensur allerede på det sene 1700-tall. Schiller skrev i 1795: »in welchen Schlamm zieht uns nicht Holberg hinab?« Den senere Holbergforskningen har derimot en tendens til å forene sin beundring med en påfallende moralisme – det gjelder fra Rahbek til Brix og Jansen – og Thomsens tekst må ses som i hvert fall et delvis oppgjør med denne uheldige tradisjonen i det han grundig gjør greie for Holbergs begeistring for antikkens pornografer og vektlegger selvbiografiske elementer av denne art, som avsnittet der Holberg forteller at han som tenåring på Voss var plaget av seksuelle drømmer. Hans kapittel om »Holberg og kønnet« må ses som svært betimelig. Med hensyn til Holbergs seksualitet følger han imidlertid den norske legen Vogt og senere Langslet, som stiller diagnosen dobbeltsidig kryptorkisme ut fra det lille epigrammet der Holberg sier at det er merkelig å gjøre den til kvestor, som ikke har stener i sin egen pung. To linjer i et enormt forfatterskap får voldsom biografisk gravitasjonskraft. Leseren stilles da overfor det dilemma at Holberg fremstår som både opptatt av sex og samtidig en aseksuell med potensproblemer. Også Jansen har tidligere nølende sluttet seg til kryptorkismetesen. Etter min mening utgjør ett enkelt, lekende epigram et tynt grunnlag for en slik diagnose, som dessuten, som hos Langslet og delvis hos Thomsen, blir en avsporing i forhold til Holbergs begeistrede interesse for alle typer seksualitet og kjønnsidentitet i tekst. Thomsen etterlater oss med en Holberg som er samtidig kåt og impotent, men kunne utdypet den kulturelle konteksten for dette. Kanskje ville det vært like fruktbart å henvise disse feilplasserte testiklene til epigramsjangerens faste repertoar, der den naturlige evnukk, spadoen, forekommer mange steder.

Thomsen er altså ikke prippen, og det er treffende at han innleder sitt nyskapende og høyst lesverdige kapittel om komediene med den antikke fallos-tradisjon, »til sanseligheden er enhver komedie henvist, mere eller mindre indpakket. Modsætningen mellem lav og høj komik er derfor kun relativ« (459). Det er vel også dette falliske som fører til at Thomsen, ganske uortodokst, ved siden av *Jacob von Tyboe* setter komediene *Julestue* (»en genistræg«) og *Den 11. Juni* i sentrum av sitt komediekapittel med noen observante og følsomme lesninger – særlig

av det siste. Man ønsker at Thomsen hadde tatt for seg flere av komediene med enda større grundighet. Det man kanskje kunne ønsket mer fokus på, er hvordan Holberg selv mange steder i forfatterskapet iscenesetter det prispne københavnerpublikums resepsjon av antikkens obskøniteter. Hans ironiske alter ego Hans Mikelsen er et godt eksempel på den smaksforvirring som kunne oppstå her.

Den fortløpende auseinandersetzung med Holberg-resepsjonen finnes både i teksten og enda mer i det omfattende noteapparatet. Dette gir verket en underholdende temperatur. Thomsen liker best de eldre Holberg-forskere, som han instruktivt ordner i leire, og han selv må vel til syvende og sist regnes, så vidt jeg kan se, til den innlevende »sentimentale« retning a la Vilhelm Andersen og Jens Kruuse mot tradisjonen av moralistiske holbergianere etter den ruvende Poul Rubow og i vår tid strukturalisten J.Kr. Andersen. Helst vil nok Thomsen forene dydene fra disse to forskningstradisjoner i sitt verk, men for meg ender han, tross all sin filologiske lærdom, så avgjort opp blant de innlevde, begeistrede, eksistensielle Holberg-lesere, de som ikke ser komediene som moralistiske forsvar for eneveldet, men som ironiske dramaer om det menneskelige. De som lar seg rive med og søker mennesket Holberg i kongenial medtenkning. Slike holbergianere reflekterer da at Holberg systematisk avviste den stoiske tradisjon som ren fornuftsdyrking og understreket hvordan følelse og irrasjonalitet er en uutryddelig del av det menneskelige – et grunnleggende poeng som stadig gjentas hos Thomsen: »Affektfrihedens rene, rolige klarsyn er ikke inden for et menneskes rækkevidde» (581). Dette credo må da også gjenspeiles i Holbergforskningen generelt, og kan dessuten sies å være treffende for formen i Thomsens bok. Men i den flertydige, kaotiske form finnes perler og edelstener, klartseende dommer over deler av resepsjonen: »Intet har mere end 'morale', 'moralsk' og 'moralist' bidraget til at fastfryse billedet af Holberg. En hjerteløs konformist, en vindtør rationalist, en iskold optimist har aftegnet sig» (582).

Samtidig fører Thomsen en uunngåelig og anerkjennende, men også kritisk, dialog med F.J Billeskov Jansen, som vel hører hjemme blant moralistene. Jansen er den store autoritet i Holberg-forskningen, men han har også sine særlige lese-måter. Blant annet gjør han Holbergs forfatterskap upersonlig ved å tilbakeføre det til sjangerkonvensjoner snarere enn Holbergs personlighet. Her, som så ofte, må jeg si meg enig i Thomsens kritikk. I det hele tatt lar jeg meg ofte overbevise av Thomsens synspunkt på tidligere forskning. Riktig nok kan jeg ikke dele hans begeistring for den autoritære Hans Brix, men derimot fullt ut hans fascinasjon for den forunderlige Jens Kruuses inspirerte tolkninger. Av nyere Holberg-forskning har Thomsen en høne å plukke med Sebastian Olden-Jørgensen og Knud Haakonssen når det gjelder Holberg som historiker, hans naturrett spesielt og synet på opplysningen generelt. Da jeg selv var del av samme Holberg-prosjekt

som disse kritiserte, er det kanskje ikke overraskende at jeg holder en knapp på Haakonssen både når det gjelder den svært dype betydningen av Pufendorf for Holberg og med hensyn til hva »naturrett« betyr i denne sammenheng, nemlig noe ganske annet enn den universalisme man ofte legger i ordet »naturrett«. Den pufendorfske naturrett må ses i motsetning til det opplysningsideal Jonathan Israel artikulere som »radical enlightenment« – som derimot er en form for universalisme. Delvis fremstår Thomsens Haakonssen-kritikk som en skinnuenighet, for de trekker begge »opplysningen« i en pragmatisk, eklektisk, commonsensisk og verdirelativ retning, – hvilket jo passer utmerket for Holberg. Thomsens vei til dette er ikke naturrettstradisjonen, men særlig den tysk-amerikanske opplysnings-tidsforskeren Peter Gays forskning fra 1960-tallet, som han stadig vender tilbake til i gode sitater. Thomsens Holberg passer uansett slett ikke inn i den radikale opplysningskjerne mange forbinder med ordet »opplysningen« i dag. »Så meget har vi indset:«, skriver Thomsen, »at den gamle lektie om opplysningstiden som en 'fornuftens tidsalder' præget af kulturoptimisme, af lys progressionisme, er en forenkling« (455). Om man skal gjøre Holberg til opplysningstenker, trenger man et ganske annet opplysningsbegrep enn det man finner hos Israel, hos hvem Pufendorf bare er en ubetydelig parentes. Det fremgår ikke klart at Thomsen har tatt inn over seg den særlige formen for pufendorfsk naturrett som Haakonssen legger frem, for eksempel i Haakonssen og Olden-Jørgensen (eds.) *Ludvig Holberg (1684-1754). Learning and Literature in the Nordic Enlightenment* (2017). Jeg er altså ikke sikker på at det er så stor avstand mellom Haakonssens og Thomsens Holberg, selv om de kommer fra ulike steder. Når Thomsen kommer til historieskrivingen, er det Sebastian Olden-Jørgensen som må til pers, uten at dennes tese om den pragmatiske historiker Holberg står i nevneverdig fare for å falle. Kan hende har Thomsen et poeng i at Holberg hos Olden-Jørgensen kan fremstå som en i overkant forsiktig, apolitisk og ufarlig konservativ, men det er uansett ikke i sin historieskriving at Holberg slipper seg virkelig løs. Holbergs historieskriving kan neppe regnes under Thomsens spesialområder og er vel nærmest tatt med for helhetens skyld.

Jeg brukte innledningsvis metaforen »lavine«. Det kan ikke stikkes under en stol at denne rikholdige fremstillingen er springende og til tider noe idiosynkratisk. I blant tar den også form av en nesten holbergsk kompilasjon av lange sitater bundet sammen av korte kommentarer. Riktignok forsøker Thomsen å disiplinere seg gjennom tematiske kapitelloverskrifter og innledende oppsummeringer, men fremstillingen er gjennomgående eklektisk, og det er som hans lærdom, engasjement og begeistring for Holbergs formuleringskunst stadig vil bryte ut av disse selvpålagte lenker. Leseren må følge med på lange digresjoner i et tett lærdoms-buskas der anføringen selv kan synes å gå seg vill, før man – noen ganger – loses

tilbake til det saken opprinnelig gjaldt. Enkelte ganger kommer man under lesningen i tanker om Gert Westphaler. En genial forfatter som Holberg vil jo alltid allerede ha kommentert sin resepsjon – enten det er pedanten eller entusiasten. Det har naturligvis vært umulig for en forlagsredaktør å kurere denne snakksomhet, og ofte må en utmattet leser sjekke hva dette kapittel egentlig skulle handle om. Thomsen har mye på hjertet, og han vil si det hele på en gang. Men i motsetning til Gert, har Ole mye interessant å fortelle. Jeg koser meg i hvert fall, selv om det fra et anmeldersynspunkt kan være en utfordring med 750 sider av dette sprenglærde engasjement i sin lett kaotiske form.

Tillat en liten kjepphest: Den som i 2024 skal diskutere Holbergs liv og verk, og som i tillegg understreker Holbergs forhold til kjønnnet, vil finne adskillig i de siste tredivde års internasjonale kjønnshistoriske forskning som gir sterk gjenklang i denne depressive bergenshumoristens verk og selvfremsstilling. Jeg tenker da på queer-forskningen, som viser en særlig interesse for europeisk kulturutvikling på tidlig 1700-tall, og på forskning i homoseksualitetens historie. Dansken Wilhelm Von Rosen åpnet denne døren på gløtt, men er bare nevnt av Thomsen i forbifarten som om Holbergs interesse for sokratisk kjærlighet bare skulle gjelde et spesifikt essay. Langslet kikker også inn i dette rommet i sin biografi, men lukker døren kjapt og forsiktig igjen med et hint om aseksualitet, kryptorkisme og en kommentar om at denne mulige hemmeligheten tar Holberg med seg i graven. Thomsen følger Langslet – litt for langt etter min smak, selv om Thomsen (644ff) bidrar med et par interessante refleksjoner om sodomimistanker og »gay subkultur«i sammenheng med maskeradene, en kulturell praksis Holberg som kjent forsvarte mot forbudet i samtiden. Dette perspektivet forblir imidlertid en parentes. På den annen side kaster Thomsen mye antikt lys over Holbergs grovkornede erotikk, og bøter dermed på unnlåtelsessynder hos tidligere, kyske latinister i Holberg-forskningen. Denne antikke kontekstualisering er selvsagt høyst relevant og etterlengtet, men den konsekvente tilbakeføring av Holbergs kjønnsinteresse til antikk påvirkning tenderer nok også mot å bli en ufarliggjøring av noe genuint overskridende i Holbergs tekst. Man kunne ønsket en tydeliggjøring av hva det betyr at antikk seksualitet spilles ut i københavnsk 1700-tallskultur og hvordan dette kulturmøtet arter seg. Det er selvfølgelig grenser for hva man kan kreve, og kanskje skal man være glad for at Thomsen overlater dette perspektivet til andre, men et mer opplest kjønnsperspektiv på tidlig 1700-tallskultur ville gjort »liv-og-verk«-ambisjonen mer aktuell og fullstendig. Han ville kanskje også unngått upresisheter som at Holbergs interesse for Petronius er »højest original«. Man kunne nemlig tvert imot hevde at den går rett inn i sin samtids debatt om kjønnsidentitet og seksualitet.

Helt til sist noen ord om bokens flotte omslag ved Rasmus Meisler. Det er et interessant tilskudd til Holberg-ikonografien. Vi får et lett karikert, rødneset, men

uttrykksfullt Holbergportrett. Som de fleste moderne Holberg-avbildninger er det basert på Jørgen Roeds 1800-tallsmaleri, som igjen er basert på et eldre portrett i Sorø. I senere år har enkelte fortrukket Fritzschs kobberstikk fra 1731 i *Danmarks Riges Historie*, blant annet fordi Sorø-portrettet har usikker proveniens. Tradisjonen har ment at Sorø-maleriet kunne være en kopi av et maleri av svensken Roselius, sannsynligvis etter levende modell, fra 1740-tallet, et maleri som brant i 1812. Roed viser den aldrende Holberg, med professorkappe og lang parykk med en liten sløyfe sentralt. Meisler har lagt til stokken med det ikoniske stokkehodet der en svane biter seg selv i brystet og trekker ut en ansiktsprofil – emblematikk for »kjenn dig selv»-idealet, et for Holberg umulig ideal ifølge Thomsen. Denne stokken er også veletablert i Holberg-ikonografien, man finner den igjen på statuene i København og Bergen, og det står en kopi av en slik stokk på Tersløsegaard. Meislers moderne versjon deler en besynderlighet med Sorø-maleriet; vi ser jakkeslagets høyre side, med knapphull, ikke knapper, som i alle klær for menn den gang som nå. Holbergs høyre side fremviser hull, som i kvinneklær. En slik feil er svært sjelden i portretter fra perioden og må vel enten være en kode lagt inn av maleren eller en feil som kan ha oppstått ved at maleriet er basert på et i dag ukjent trykk – for speilvending kan forekomme i kopierings- og trykkeprosessen. Det var i alle fall ikke slik i Roselius' opprinnelige maleri, for vi har samtidige kilder på at en graving av Meno Haas fra 1775 er en svært nøyaktig gjengivelse av dette tapte maleriet. Hos Haas er knappene i orden, Holberg er rundere i ansiktet og desuten utstyrt med et ekstravagant halstørkle, som er fjernet i tradisjonen fra Sorø og Roed til Meisler. Så vidt jeg kan forstå, må Haas' trykk fra 1775 regnes som den mest pålitelige gjengivelse av den aldrende Holberg, og burde rykke opp som grunnlag for fremtidige avbildninger. De traderte, gåtefulle, skjeve knapphullene som stirrer på oss i Meislers omslag, kan uansett gå inn som et ytterligere element i den holbergske hull-symbolikken Thomsen påpeker, og som en påminnelse om Holbergs fremdeles – tross Thomsens høykompetente og engasjerte innsats – sfinxaktige karakter.

Jørgen Magnus Sejersted